

האוניברסיטה העברית

בית ספר פדרמן למדיניות ציבורית

מחאת קיץ 2011 :

בין השתתפות פוליטית ואנטי-פוליטיקה

עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית

בהדרכת פרופסור גדעון רהט

מוגשת על ידי :

גיא ורון

מס ת"ז : 064975410

מועד הגשה : 31.12.2011

תוכן עניינים :

3.....	תקציר
4.....	מבוא
7.....	חלק ראשון-רקע תיאורטי ומושגי יסוד
7.....	פוליטיקה
12.....	השתתפות פוליטית
16.....	אי-השתתפות פוליטית
19.....	"פוליטיקה חדשה"
28.....	חלק שני- על אנטי-פוליטיקה בישראל
28.....	השתתפות פוליטית בישראל
37.....	עמדות הציבור בישראל כלפי פוליטיקה
45.....	חלק שלישי- מחאת קיץ 2011
45.....	סקירה כללית
48.....	פוליטי או לא פוליטי- נקודה למחשבה לפני שמתחילים
50.....	פוליטיקה או אנטי-פוליטיקה?
55.....	אנטי-פוליטיקה
62.....	"פוליטיקה חדשה" במחאת 2011
66.....	חלק רביעי : דיון
733.....	סיכום
7575.....	ביבליוגרפיה

תקציר:

בקיץ 2011 פקדה את ישראל מחאת המונים. מאות אלפי אזרחים ואזרחיות יצאו לרחובות, הקימו ערי אוהלים והתקבצו בכיכרות בדרישה ל"צדק חברתי". ככלל, נתפסה מחאת 2011 כמאורע חיובי, בו אזרחים מעורבים ואכפתיים יוצאים "להילחם על הבית" - להיות מעורבים בתהליך קבלת ההחלטות הפוליטי ולהשפיע על מהלכו ותוצאותיו. בצד הדרישה ל"צדק חברתי", התנהלה המחאה מתוך תחושה כי "הממשלה מנותקת מהעם" וכי אם "הממשלה נגד העם" יהיה "העם נגד הממשלה".

בעבודה זו, אני מבקש לבחון את מחאת 2011 כמאורע של השתתפות פוליטית מסוג חדש וכהתפרצות אנטי-פוליטית. בחלקה הראשון של העבודה, אני מציג סקירה תיאורטית של מושגי המפתח בעבודה ובהם: פוליטיקה, השתתפות פוליטית, פוליטיקה חדשה ו-אנטי-פוליטיקה. בחלקה השני, אני מציג את השינויים בדפוסי ההשתתפות הפוליטית וביחס לפוליטיקה בישראל משנות השבעים ואילך, כדי לבסס את קיומה של תופעה אנטי-פוליטית בישראל. בחלקה השלישי, אני מציג השתלשלות אירועים מרכזיים במחאה ומאפיינים מרכזיים בה. על רקע הדברים הללו, בחלקה הרביעי והאחרון של העבודה, אני מבקש לבסס את הטענה כי מחאת קיץ 2011 הייתה מאורע של "השתתפות פוליטית אנטי-פוליטית" וככזו, יש לראותה כבעלת פוטנציאל לתיקון וחיזוק יחסי אזרח-מדינה ומאידך, כבעלת פוטנציאל להזיק ולדרדר יחסים אלו אף יותר מכפי כוחם כיום.

מבוא:

"הביטוי הכי גורא הוא: האזרח הקטן. יש חוקים נגד העלבת עובד ציבור, אבל אין שום חוק נגד העלבת אזרחים, ואותנו העליבו מספיק בשנים האחרונות. דחפו אותנו לעוני, שיחקו בנו, שיסו אותנו אחד בשני...האזרח הוא לא קטן! האזרח הוא הכי גדול! להיות אזרח, אזרח גדול, ולהבין את זה, זה האתגר הכי גדול שעומד בפנינו. הדרישות של המחאה הן בדיוק ההבנה שאנחנו לא מוכנים להיות יותר אזרחים קטנים, צרכנים, אנחנו לא מוכנים יותר להיות רק קהל יעד, רק סקטור, רק עשירון. אנחנו לא נתבצר יותר בבונקרים הקטנים שלנו ונילחם את מלחמת הקיום שלנו לבד. העידן הזה נגמר. מעכשיו משהו חדש: מעכשיו אנחנו יחד. אנחנו דורשים שינוי ואנחנו דורשים להיות חלק מהשינוי הזה. ייסדנו שיח אחר, שיח של תקווה, של שיתוף, של סולידריות ואחריות. אני רוצה לשאול את ראש הממשלה, את כל הפוליטיקאים: תסתכלו על מה שקרה פה, על מה שקורה פה, האם זה הדבר שאתם רוצים לנצח? האם זה הדבר שאתם יכולים לנצח? אתם נבחרים העם. תקשיבו לעם. המחאה הזו, שנתנה כל כך הרבה תקווה לכל כך הרבה אנשים- את התקווה הזו אתם רוצים לשבור? זה מה שאתם רוצים- למסמס את התקווה? בחיים לא תצליחו".

(דפני ליף, 4.9.2011 Ynet)

דברים אלו הם מובאה מנאומה של דפני ליף, שנישא בפני שלוש מאות אלף נוכחים בכיכר רבין בתל אביב, ושודר על מסכי ענק בעצרות נוספות ברחבי המדינה לעיניהם של עשרות אלפי מפגינים ובכל ערוצי התקשורת המרכזיים במדינה. הנאום נישא בעצרת שכונתה "הפגנת המיליון" והיוותה אקט הסיום לשבעה שבועות של מחאת המונים שסחפה את ישראל בקיץ 2011. נאומה של דפני ליף, אשר יזמה והובילה את פעולות המחאה, מציג בצורה טובה את המתח שאפיין את המחאה ואשר מעניין אותי בעבודה זו והוא המתח בין השתתפות פוליטית אזרחית ובין השתתפות פוליטית מוסדית. מחד, מדגישה ליף את החשיבות שהיא רואה ביצירת תרבות של מעורבות, סולידריות ואחריות הדדית. מצופה מהאזרחים- וליף מדגישה כי האזרח, ולא האדם "סתם", היא הדמות אליה היא מכוונת את דבריה- כי יפגינו אכפתיות ומעורבות באופן בו מנוהלת מדינתם ובאופן בו החלטות המתקבלות בזירה הפוליטית משפיעות עליהם ועל חבריהם האזרחים. ליף מדגישה בנאומה כי האזרחים הם ציבור אנשים אשר מאחד אותם היחס המיוחד של עם המסגרת הפוליטית בה הם חיים והיחסים ההדדיים שהם מקיימים אלו עם אלו.

הסולידריות, המעורבות והאחריות שמדברת עליהן ליף הן התכונות הנדרשות מציבור האזרחים כדי לעמוד על זכויותיו כציבור ועל זכויות הפרטים החברים בו. "להיות אזרח", אומרת ליף, הוא מה שנדרש כדי להביא לשינוי: "יותר לא נהיה אזרחים קטנים... אנחנו דורשים שינוי ואנחנו דורשים להיות חלק מהשינוי הזה". מאידך, מוצגת בנאומה של ליף סלידה חסרת פשרות מפוליטיקה ומהעוסקים בה. אל מול הדגש ששמה ליף על מעורבות, סולידריות ואחריות אזרחית בולטת שלילת הפוליטיקה והצגתה כגורם מדכא ומדיר ושל המוסדות והשחקנים הפוליטיים כמי "שמבצעים מדיניות של הפרד ומשול; של הפקרת תושבי המדינה, הזקנים, החולים, העולים, החלשים.... שהעליבו, דחפו לעוני, שיחקו באזרחים ושיסו אותם האחד בשני" (ליף, שם). המתח העולה מהדברים האלו הוא המתח בין השאיפה למעורבות מצד האזרחים בתהליך קבלת החלטת הקולקטיבי ובין שלילת הזירה הפוליטית בו מתקיים חלק עיקרי מתהליך זה. מחד, נראה כי מחאת הקיץ אופיינה ברצון כנה לחזור להשתתפות - "אנחנו רוצים לחיות בחברה, כחברה - לא כאוסף של בודדים שיושבים כל אחד מול קופסא אחת, הטלויזיה, ופעם בארבע שנים שמים פתק בקופסא אחרת, הקלפי..." - ומאידך, אפיין אותה חוסר אמון וסלידה מהמדינה ש"דפקה ודופקת" את אזרחיה ב"אופן שיטתי ומסודר מיום הקמתה" ומפוליטיקה ופוליטיקאים "שכולאים את האזרחים ברמה מסוימת של מצוקה, כי איפה שיש מצוקה אין תקווה ואיפה שאין תקווה אין סיכוי לשנות" (ליף, שם).

לאור הדברים הללו, בעבודה זו אני מבקש לבחון את מחאת קיץ 2011 ולהעלות את השאלה - "האם מחאת קיץ 2011 היא ביטוי להתגברות של ההשתתפות הפוליטית של בישראל? או, האם מחאת הקיץ היא ביטוי למגמה של אנטי-פוליטיקה בקרב אזרחים בישראל?". מחאת 2011 הייתה תופעה יוצאת דופן באופייה, עוצמתה ובהיקפה וככזו, יש חשיבות להבין את כוונותיה והשפעותיה בישראל - על החברה האזרחית ועל הפוליטיקה.

מחאת קיץ 2011 נהנתה מתמיכה רבה בקרב הציבור בישראל. בסקר שערכו עיתון "הארץ" ומכון דיאלוג, הביעו 87% מהנשאלים תמיכה במחאה ובמטרותיה. ככלל, נהנתה המחאה גם מסיקור נרחב ואוהד ברוב כלי התקשורת המרכזיים בישראל, בהם הוצגה כתופעה חיובית ורצויה. בעבודה זו אני מבקש להציג היבט אחר של המחאה, אשר לא זכה למידה דומה של התייחסות ותשומת לב. אני מבקש להציג את הרגשות האנטי-פוליטיים שהניעו את המחאה ואת ההשלכות השליליות האפשריות של תחושות אלו. על ידי מענה על שאלת המחקר, אני מבקש להראות כי מחאת קיץ 2011 הייתה מקרה של התפרצות אנטי-פוליטית, כחלק מתופעה ארוכת שנים בעולם

בכלל ובישראל בפרט, בה הולכת הפוליטיקה ונתפסת כגורם שלילי וכעיסוק בזוי, מושחת ומשחית. הצגת המחאה באור זה תוכל לאפשר להביט בה באופן ביקורתי ומרוסן, להבין ולהצביע גם על פוטנציאל הנזק ולא רק על פוטנציאל התיקון הקיים בה ולאמוד את השפעתו. אלו הן מטרות העבודה ולאורן היא נכתבה.

גוף העבודה מורכב משלושה חלקים עיקריים. בחלק הראשון, אציג ואנתח שורה של מושגים מרכזיים לעבודה וביניהם: פוליטיקה, השתתפות פוליטית, דה-פוליטיזציה, אנטי פוליטיקה ופוליטיקה חדשה. מושגים אלו ישמשו כאבני הבסיס לעבודה ובאמצעותם נוכל להציג הגדרות וקטגוריות מבדלות ולקבוע לאלו מהן ניתן לשייך את מחאת קיץ 2011. חלקה השני של העבודה יוקדש להצגת וביסוס הטענה כי בישראל מתקיימת תופעה ארוכת שנים של מעבר בהשתתפות אזרחים בפוליטיקה מערוצים מוסדיים לערוצי פעילות אזרחיים, לצד התגברות תחושות של ניכור וסלידה מפוליטיקה ופוליטיקאים. לאור זאת, חלקה השלישי של העבודה יציג את מחאת קיץ 2011 כדוגמה בולטת לתופעה אנטי-פוליטית זו.

תופעות המתרחשות במציאות הן תמיד דינאמיות ואינן נענות לקטגוריות תיאורטיות בהירות. מחאת קיץ 2011 הציגה פנים רבות וגישות שונות בנושאים שונים, ובכללם היחס לפוליטיקאים ולפוליטיקה. התקיימו בה בערבוביה עמדות ומגמות של השתתפות פוליטית-מוסדית לצד השתתפות פוליטית-אזרחית ואנטי-פוליטיקה. בעבודה זו, אני מבקש להראות עד כמה עמדו רגשות אנטי-פוליטיים במוקד המחאה ולהציג את האופן בו רגשות אלו חיבלו ביכולתם של המוחים להניע מהלכי מדיניות ולהגיע להישגים משמעותיים ולהצביע גם על פוטנציאל הנזק של רגשות אלו, שהינם בעלי נטייה לחזק ולאשש את עצמם ולהרחיב את הפערים, הניכור והסלידה של אזרחי המדינה מפוליטיקה, מוסדות פוליטיים ושחקנים פוליטיים.

חלק ראשון-רקע תיאורטי ומושגי יסוד:

שאלת המחקר של העבודה היא "האם מחאת קיץ 2011 היא ביטוי להתגברות של ההשתתפות הפוליטית בישראל? או, האם מחאת הקיץ היא ביטוי למגמה של אנטי-פוליטיקה בקרב אזרחים בישראל?" כדי להתחיל ולענות על שאלה זו, יש צורך לברר ולהבהיר כמה מושגים מרכזיים, ובהם: פוליטיקה, השתתפות פוליטית, דה-פוליטיזציה ואנטי-פוליטיקה. כל אחד מהמונחים האלו הוא מונח טעון ומרובה משמעויות וניתן לפירוש במובנים רבים. לפיכך, אני רואה חשיבות להציג את האופן שבו אשתמש במונחים אלו לאורך העבודה ולהסביר את המשמעות שאני מבין בכל אחד מהם. כאמור, מונחים אלו יהיו אבני הבסיס של הטיעון שאציג בהמשך העבודה.

פוליטיקה:

במידה רבה, העבודה המוגשת כאן סובבת כולה סביב המונח "פוליטיקה". כדי לענות על שאלת המחקר- האם מחאת הקיץ סימנה התגברות או פיחות בהשתתפות בפוליטיקה, הרי שעליי תחילה להסביר מה כוונתי כשאני מדבר על פוליטיקה. שכן, "פוליטיקה" היא מושג עתיק ורחב, ואין לו הגדרה מובנת מאליה שניתן לייחס לו. האופן שבו מגדירים ומתייחסים למונח "פוליטיקה" הוא בעל משמעות ליכולת להעמיד תשובה לשאלה המעניינת אותי בעבודה זו.

ישנן הגדרות מהגדרות שונות ל"פוליטיקה", והבחנה בשונות ביניהן תעזור להגדיר את המשמעות הדרושה לה בעבודה זו. אחת ההגדרות הקלאסיות לפוליטיקה היא זו של הרולד לאסוול, ועל פיה פוליטיקה היא העיסוק בו נקבע "מי מקבל מה מתי ואיך" (Lasswell, 1935). הגדרה דומה לזו נמצאת אצל מילר, שאומר כי פוליטיקה היא "העיסוק שבאמצעותו קבוצות מגיעות להחלטות קולקטיביות מחייבות באמצעות ניסיונות לפשר ולגשר מעל הבדלים בין חבריהן" (Miller, 1991). דה-חובנאל מגדיר פוליטיקה כ"אדם מניע אדם" (de Jouvenal, 1963), הגדרה שמתכתבת עם הגדרת העוצמה על פי ובר, כ"יכולתו של א' להביא את ב' לידי פעולה" (Weber, 1947). לעומת הגדרות אלו, ההגדרה המילונית לפוליטיקה מדברת על: "מדע ואמנות הממשל; המדע העוסק בצורה, בארגון ובהפעלתה של מדינה או חלק ממנה, ובהסדרת היחסים שלה עם מדינות אחרות" (מילון אוקספורד המקוצר). הגדרות אלו, על אף שהן סובבות סביב אותו עניין, נוגעות ומתארות דברים שונים, המתקשים לגבש מובן אחד ברור למונח "פוליטיקה".

ההגדרות של דה-חובנאל ו-ובר מדברות על ההשפעה שיש לאנשים על אחרים, מילר מדבר על אינטראקציה בין קבוצות חברתיות, לאסוול מדבר על הקצאת משאבים וההגדרה המילונית

מדברת על פעילות הממשל. סיבה אחת לכך שההגדרות השונות לפוליטיקה נבדלות אלו מאלו היא כי "פוליטיקה משמשת אותנו בשני מובנים שונים לפחות, ושניהם רלוונטיים לחיי היומיום שלנו: בהגדרה הקונבנציונאלית הצרה ביותר (ההגדרה המילונית של העניין)- פוליטיקה היא מה שממשלות עושות- היא משפיעה עלינו באופן מידי, יום יום ושעה שעה; ובמובן הרחב של המילה- המובן המדבר על אנשים המפעילים כוח על אנשים אחרים- שם היא אחת מסוגים שונים של יחסים חברתיים, דוגמת יחסי חברות, יחסי עבודה, קשרים דתיים הקשרים תרבותיים וכדומה (Tansey, 2000).

כפילות הפנים הזו של הפוליטיקה משחקת תפקיד חשוב באופן בו אנו מבינים פוליטיקה, והיא אחראית גם לבלבול ולהיעדר גבולות ברורים שיעזרו לענות על השאלות "מהי פוליטיקה?" ו"מהו הפוליטי?". שאלות אלו עמדו במוקד מחאת קיץ 2011, שלא ידעה לומר על עצמה אם היא מחאה פוליטית או שאינה כזו, ומה עשויים להיות הקריטריונים למתן תשובה לשאלות הללו. כדי להבין את מחאת הקיץ, וכדי לתת מענה לשאלה העומדת במוקד עבודה זו- האם מחאה זו הייתה ביטוי להלך רוח ולפעילות פוליטיים או אנטי-פוליטיים- הרי שיש להקדים ולהכריע בשאלת הגדרת הפוליטיקה. אם לא תימצא דרך להבחין ולהבדיל בין מה שהינו פוליטי ומה שאיננו פוליטי, הרי שיהיה זה קשה להתקדם בעבודה זו בפרט, ולא פחות מכך, יהיה קשה לדבר על פוליטיקה והשתתפות פוליטית בכלל.

טשטוש והיעדר גבול ברור שכזה בין הפוליטי ובין מה שאינו כזה, הוא באחת הגורם והתוצאה של הרחבת התחום הפוליטי. לאורך ההיסטוריה של מדינת הלאום המודרנית, ככל שהלכה זו והתבססה כגורם משפיע ומרכזי בחייהם של האנשים, הלכו ונכנסו היבטים שונים של החיים לתחום האחריות המדיני, והפכו בכך ל"פוליטיים", לפחות בעיני חלק מהציבור. כך, יחסי עובד-מעסיק נעשו עניין למדינה לעסוק ולהכריע בו, יחסים בין אישיים ויחסי אישות בפרט, מאבקים חברתיים-קבוצתיים (מעמדיים, גזעיים, מגדריים)- כל אלו ועוד נכנסו תחת הכותרת "פוליטיקה" ונתפסו בעיני הציבור ובידי גופי השלטון כסוגיות פוליטיות. הייתה בכך הרחבה של ההגדרה המילונית הצרה לפוליטיקה בתור "מה שממשלות עושות" והכנסה של מגוון נושאים וסוגיות שבעבר נחשבו כהיבטים מהעולם הפרטי-חברתי-אזרחי למרחב הפוליטי. הרחבה זו של משמעות המונח "פוליטיקה" היא אחת מהגורמים שהביאו לידי כך שהגבול בין הפוליטי ובין שאינו פוליטי- גבול שהיה מטושטש ועמום גם קודם לכן, הלך ונעשה ברור עוד פחות. קנת' מינו מתייחס לנקודה זו: "סיסמאות כגון "האישי הוא הפוליטי" הן הצעות לפעולה מסוות כאמיתות לגבי

העולם. משמעות אותן סיסמאות היא לעיתים רבות מעומעמת, אך הן מכילות השלכות רדומות שעשויות להתעורר בנסיבות חדשות ולדרוש מדיניות אשר נוגדת ערכים יקרים אחרים... מעל לכל, ניתן לראות את השפעת סיסמאות אלו על המונח "פוליטיקה" עצמו. כאשר מושגים נמתחים יתר על המידה, הם נקרעים ומאבדים מהשימושיות שלהם. "פוליטיקה" נהגה להתייחס רק לפעולות של מונרכים, בתי פרלמנט ושרים, ולפעולותיהם של המחויבים פוליטית שסייעו או הקשו עליהם בהפעלת סמכות. כל דבר אחר היה שייך לחיים הפרטיים או החברתיים" (Minogue, 2000). הדבר נעשה בולט לעין כאשר לוקחים בחשבון כמה מהסיסמאות והכותרות של מאבקים מרחיבים דוגמת אלו שתוארו מעלה. כאשר לוקחים בחשבון קריאות דוגמת "האישי הוא הפוליטי", או דוגמא קרובה לכך ועל פיה- "הכל פוליטי"- אם לוקחים את האמירות הללו ברצינות הרי שמגלים כי אם יש זיהוי בין הפוליטי והאישי, אם אכן הכל פוליטי, ואם כל אמירת הן או לאו היא אכן פעולה פוליטית, הרי שהמונח עוקר ממשמעות.

כשם שההגדרה הצרה ביותר לפוליטיקה- מה שממשלות עושות- אינה תופסת את מלוא מובנו של המונח, כך גם ההרחבה הבלתי נגמרת שלו אינה מסייעת כדי להגדיר מהי פוליטיקה. כך שעל אף שהרחבת המונח פוליטיקה הייתה מתבקשת לנוכח זאת שחלקים הולכים וגדלים מההחלטות הנוגעות לחיי היומיום של אנשים התקבלו בערוצים ובאמצעים פוליטיים, נראה כי הרחבה מוגזמת של המונח אף היא אינה עושה לו שירות מוצלח.

כל ההגדרות והדוגמאות שניתנו עד כה מצביעות על אותו הקושי- הניסיון להגדיר פוליטיקה נוטה להיות מצומצם מדי או רחב מדי. מקורו של קושי זה נמצא בטבעה הכפול של הפוליטיקה, כאשר היא מתייחסת הן לצורת המשטר- מה שממשלות עושות, יחסי אזור-מדינה- הן ליחסים בין אזרחים- יחסי הכוח בין יחידים וקבוצות במדינה. דרך אחת לעקוף את הקושי הזאת היא לדבר על פוליטיקה לא כעל יחסים מופשטים בין יחידים, קבוצות והמדינה, אלא כעל מכלול התהליכים והמנגנונים המשמשים להסדרה ולמיסוד של היחסים האלו.

לזלי ליפסון מציג טיעון מעין זה כאשר הוא מדבר על הקשר והיחסים בין חברה, פוליטיקה, מדינה וממשל. המודל שמציג ליפסון מציג את הפוליטיקה כזירת ביניים בין החברה לבין המדינה והממשלה. במודל זה, פוליטיקה היא המדיום- התווך- שבאמצעותו מתנהלת התקשורת בין המדינה והממשל לבין החברה (Lipson, p.42). כך, נשמרים במונח "פוליטיקה" הן פעולות המשטר, הן פעולות האזרחים והן יחסי הגומלין המתקיימים בהם, בין האזרחים לבין עצמם, בתוך מוסדות השלטון ובין הממשל לאזרחים.

בטיעון זה יש כבר התחלה של תשובה לשאלה "מהי פוליטיקה" המעניינת אותי כאן. פוליטיקה, כך נראה, היא מדיום-מתווך. כדי להשלים את התשובה לשאלת זיהויה של הפוליטיקה, נותר עתה לומר גם מה מייחד ומבדיל את הפוליטיקה כמתווך הן מהזירה החברתית הן מזירת המשטר. דרך אחת לעשות זאת היא להבחין מי הסוכן/סוכנים הרלוונטיים בכל אחד מהמעגלים שהתווה ליפסון. במעגל החברה, הסוכנים הרלוונטיים הם אנשים; יחידים וקבוצות אשר להם סדר יום, אינטרסים, רצונות ואמונות אשר אותם הם מעוניינים לקדם/לשמר/לשנות וכו'. במעגל הממשל, הסוכנים הרלוונטיים הם סוכנויות ומשרדי הממשל השונים ונושאי התפקיד- הנבחרים והממונים- המפעילים אותם. במעגל הפוליטי, הסוכנים הרלוונטיים הם המוסדות הפוליטיים- אותם גופים, הסדרים, חוקים, נורמות ומנהגים המכתיבים את אופי המשטר. מוסדות פוליטיים אלו הם שמגדירים את פעילות הממשל ואת יחסי הגומלין בין סוכנויות ממשל שונות לבין עצמן

(נניח, בין הרשות המחוקקת למבצעת) ובין הממשל והאזרחים (נניח, בשיטת הבחירות לפרלמנט/נשיאות).

בהקשר זה, חשוב לציין גם את התפקיד הכפול שממלאים המוסדות הפוליטיים ואת חשיבותם לניהול תקשורת ויחסים תקינים בין הסוכנים השונים וזירות הפעילות השונות במדינה (החברה, המדינה והממשלה). טרי מו אומר על המוסדות הפוליטיים את הדברים הבאים: "מוסדות פוליטיים משיגים שתי מטרות שונות מאוד. מחד, הם מקילים בפתרון של בעיות פעולה קולקטיבית, ובפרט בעיות של מחויבות ואכיפה, המאפיינות כל כך את הפעילות הפוליטית, ובכך מאפשרים לשחקנים השונים בפוליטיקה לשתף פעולה במימוש הרווחים מהחליפין הפוליטיים. מאידך, מוסדות פוליטיים הם גם כלי נשק המשמשים לענישה, אכיפה וחלוקה מחדש. הם האמצעים המבניים שבאמצעותם מנצחים פוליטיים משיגים את מטרותיהם, לעיתים קרובות על חשבונם של מפסידים פוליטיים (Moe, 1990)

דבריו של מו מדגישים את מרכזיות המוסדות הפוליטיים לשימושה של הזירה הפוליטית כזירה מתווכת, ואת המרכזיות של המוסדות הפוליטיים לתפקיד זה. המוסדות הם הסוכנים הרלוונטיים בזירה הפוליטית, כיוון שבהם ובאמצעותם נקבע מי משתתף ומי מודר (למשל, בזכויות הצבעה: הדרת נשים, הגבלת גיל) אילו סוגיות יועלו לדיון; כיצד יתקבלו ההחלטות בדיון; בידי מי וכיצד ייאכפו ההחלטות שמתקבלות וכו'.

לאור זאת, אני מבקש להעמיד את הטענה כי בתשובה לשאלה "מהי פוליטיקה?", לא ניתן להפריד את הפוליטיקה מהמוסדות הפוליטיים. מוסדות פוליטיים חורגים מההגדרה הצרה של פוליטיקה כ"מה שממשלות עושות", כיוון שבאמצעות מוסדות פוליטיים נקבע גם מה יעשו הממשלות, כיצד ייבחרו ומי יבחר בממשלות, כיצד ניתן לעקוף ו/או לאכוף את מה שהממשלה עושה וכו'; אך זיהוי הפוליטיקה עם המוסדות הפוליטיים מונע גם הרחבה עד אין קץ של מה שניתן לכנות "פוליטי" ומשרטט קו גבול מובחן בין הפוליטי לבין תחומים ציבוריים אחרים (למשל, התחום החברתי). נושאים ציבוריים יכולים להיעשות לנושאים פוליטיים, כאשר הם מתקיימים בתוך ו/או באמצעות המוסדות הפוליטיים (למשל, מאבק השחורים לשוויון זכויות בארה"ב החל כמאבק חברתי, אך ככל שהלך והתקדם, מאבק זה עבר מהכנסיות לבתי המשפט והפרלמנט, ונעשה מאבק פוליטי). אין מגבלה על מה שיכול להיות נידון במסגרת הפוליטית, אך יש הגבלה על מה שיכול להיקרא פוליטי. "הזירה הפוליטית" הוא מה שמתחולל בתוך ובאמצעות המוסדות הפוליטיים.

השתתפות פוליטית:

השתתפות פוליטית, במובנה הרחב, היא כל היבט של מעורבות האזרח ו/או הציבור בזירה הפוליטית. ההגדרה המינימאלית להשתתפות של אזרחים בהליך פוליטי עשויה להימצא אצל רוברט מיכלס (1911). מיכלס בחן התנהגות אזרחים במדינות דמוקרטיות וניסח כמה הבחנות חשובות לגבי מידת ואופי ההשתתפות הפוליטית של אזרחים. הבחנות אלו הביאו אותו לנסח את "חוק הברזל של האוליגרכיה". על פי הגדרה זו, אזרחים במדינה דמוקרטית יבחרו לרוב להדיר את רגליהם מהזירה הפוליטית (מהיעדר משאבים - זמן, השכלה, מעמד כלכלי וכו') ובכך יותירו את הזירה הפוליטית פנויה להתגוששות בין קבוצות אליטה שונות. על פי קביעותיו של מיכלס, השתתפות אזרחים בעיצוב סדר היום הפוליטי תהיה מוגבלת לבחירה אלו מבין קבוצות האליטה תזכה בשלטון על פני יריבותיה. השתתפות זו היא מינימאלית כיוון שהשתתפות האזרחים היא מזדמנת (אחת ל-X שנים) וחד פעמית (בהיותה מוגבלת להטלת פתק הבחירה בקלפי). אולם, ישנם מובנים רחבים יותר להשתתפות פוליטית מאשר המובן המינימאלי הנמצא בתיאורו של מיכלס. מלבד ההצבעה בבחירות (שהינה עדיין המאפיין הזמין והקל ביותר למדידה של השתתפות פוליטית), ניתן לכלול גם חברות במפלגה, חברות או תרומה לארגון מגזר שלישי, ארגון או השתתפות בהפגנה, ייסוד או פעילות בחוג בית, ניסוח או חתימה על עצומה כפעילויות פוליטיות, ואלו רק דוגמאות מספר.

כל דרך בה אזרח פרטי מתרגם את העניין שיש לו בנושאים חברתיים לכדי פעילות ציבורית המכוונת אל המוסדות הפוליטיים עשויה להיחשב כהשתתפות פוליטית. בהקשר זה, חשוב להדגיש את שני מרכיבי הביטוי "השתתפות פוליטית" - ההשתתפות והפוליטיקה; שכן, לקיחת חלק בפעילות חברתית/אזרחית אינה, כשלעצמה, מספקת כדי להיחשב להשתתפות פוליטית. אדרבא, מעורבות חברתית עשויה להתקיים (ואכן מתקיימת) בנפרד מהזירה הפוליטית וכנגדה.

הבחנה זו בין "השתתפות" אזרחית/ציבורית בכלל לבין "השתתפות" שהינה פוליטית תהיה חשובה להמשך הדיון ולכן אבקש להתעכב מעט בעניינה. הבה ניקח שתי דוגמאות שהוזכרו מעלה כערוצים להשתתפות פוליטית: השתתפות בהפגנה וחברות בארגון מגזר שלישי. שני ערוצי פעילות אלו עשויים להיות ערוצים להשתתפות פוליטית, אך הם אינם כאלו כשלעצמם. הפגנה, למשל, עשויה להיות צורה של השתתפות פוליטית כאשר היא מאורגנת סביב נושא פוליטי ותכליתה להניע מהלך באמצעות או כלפי המוסדות הפוליטיים (המוסדות המוסמכים להכריע במאבקים פוליטיים - הפרלמנט, הממשלה וזרועות הביצוע השונות שלה, בית המשפט וכו'). אולם, לא כל

הפגנה היא ביטוי למעורבות בזירה הפוליטית. למשל, הפגנות של פעילי זכויות בעל"ח נגד מוסדות הנוהגים אכזריות בחיות או הפגנות של עובדים נגד מעסיקיהם במסגרת סכסוכי עבודה. הפגנות מסוגים אלו עשויות להוביל להתערבות מצד המוסדות והשחקנים הפוליטיים, אך הן אינן כשלעצמן הפגנות פוליטיות. בדומה לכך, העצרת השנתית שעורכים מפוני גוש קטיף וישובי חבל עזה לציון התאריך בו פונו מבתיים או עצרת הזיכרון שנערכת מדי נובמבר לציון הירצחו של רה"מ רבין הן עצרות בעלות אוריינטציה פוליטית, שעניין וראשיתן באירועים פוליטיים. אולם, עצרות אלו אינן מכוונות לקראת עשייה פוליטית כלשהי ואין להן מטרה או כתובת פוליטית מוגדרת. לבסוף, הפעילות שאני עוסק בה עכשיו- קרי, כתיבת עבודה בנושא פוליטי- והפעילות אשר כל מי שקורא העבודה הזו עוסק בה עכשיו- קרי, קריאת עבודה שנושאה פוליטיקה- אינן, כשלעצמן, פעילויות של השתתפות פוליטית.

באופן דומה, גם חברות בעמותה עשויה להיות צורה של השתתפות פוליטית בנסיבות מסוימות, אך לא כשלעצמה. לדוגמא, עמותות סיוע דוגמת "עזר מציון", "יד שרה" וכו' הם ארגונים אזרחיים אשר להם עשרות סניפים ואלפי פעילים ברחבי הארץ. אולם, פעילות עמותות אלו אינה מכוונת לעשייה פוליטית ואין להן מטרה או כתובת פוליטית מוגדרת כלשהי. כמובן, ניתן לחשוב על כך שמעשים פוליטיים ישפיעו על פעילות העמותות הללו (ואחרות)- למשל, אם תשתנה מדיניות הבריאות ייתכן והצורך בארגוני סיוע רפואי דוגמת "עזר מציון" ו"יד שרה" יפחת ועמותות אלו יצמצמו פעילותן או ייסגרו כליל. אולם כעיקרון, הפעילות של עמותות אלו היא א-פוליטית במובהק, ואין לה נגיעה לנעשה בזירה הפוליטית.

לעומת זאת, ניתן לחשוב על עמותות שעיסוקן הוא פוליטי במישרין. דוגמא לעמותה שכזו היא עמותת "אדם, טבע ודין". עמותה זו, בניגוד לעמותות אזרחיות, עוסקת בשינוי דרך המוסדות הפוליטיים. דוחות שהעמותה מנפיקה משמשים בסיס לדיונים במוסדות השלטון, ובג"צים שהעמותה מגישה באים להגיב על מדיניות סביבתית המעוצבת באותם המוסדות. בכך, "אדם, טבע ודין" מבדלת עצמה מעמותות אזרחיות כעמותה פוליטית, באשר פעילותה מכוונת לעשייה פוליטית ויש לה מטרה וכתובת פוליטיות מוגדרות (מטרה- חקיקה ו/או בג"צים. כתובת- בג"ץ, מליאת ו-ועדות הכנסת, משרד איכות הסביבה, שרים וח"כים ספציפיים וכו').

אם כן, חשוב היה להדגיש כי לא כל צורה של מעורבות בזירה הציבורית היא "השתתפות פוליטית". בהחלט ניתן לדבר על צורת של השתתפות "אזרחית" או "חברתית" שאינן פוליטיות. חברות בעמותות סיוע רפואי הן דוגמא להשתתפות חברתית שכזו. התנדבות בבית תמחוי היא

דוגמא אפשרית נוספת למעורבות חברתית שאינה פוליטית. במקביל, לא כל מעשה פוליטי הוא מעשה של "השתתפות". למשל, עצרות הזיכרון לפינוי גוש קטיף או לרצח רבין שהוזכרו מעלה הן אירועים פוליטיים, אך אין בהם השתתפות בנעשה בשדה הפוליטי ד-היום. כמו כן, מעשים של הזדהות פוליטית (למשל, הדבקה של סטיקר פוליטי, בעד או נגד מפלגה מועמד או מעשה פוליטיים; שיחת חולין בנושא פוליטי) אינם בגדר השתתפות פוליטית, במידה והם נשארים בספירה הפרטית של העושה אותם ולא מתורגמים לעשייה בערוצים ובמוסדות פוליטיים.

מכל האמור מעלה אבקש לנסח הגדרה הולמת לסוג הפעילות אשר יכול להיחשב להשתתפות פוליטית: השתתפות פוליטית היא כל צורה של השתתפות, בה האזרחים פועלים למען מטרה פוליטית מוגדרת באמצעות השפעה על המוסדות הפוליטיים. בהגדרה זו, יש להבין פוליטיקה על פי ההוראה שנתן לה לאסוול: חלוקת המשאבים והעוצמה בחברה נתונה- מי מקבל מה, מתי ואיך. מטרה פוליטית היא כל מטרה שמכוונת לאותה חלוקה של משאבים ועוצמה- לשינוי החלוקה או לשימורה. הדרישה כי החתירה להשגת המטרות הפוליטיות תיעשה באמצעות המוסדות הפוליטיים נובעת מכך שמוסדות פוליטיים משמשים כזירות בהם מתקבלות ההחלטות לגבי מי מקבל מה, מתי ואיך (בית המחוקקים, הממשלה) וגם כסוכנויות הביצוע האמונות על הוצאת ההחלטות הללו מן הכוח אל הפועל (ביהמ"ש, משטרה, משרדי הממשלה וכו'). ההשפעה על חלוקת המשאבים והעוצמה צריכה להיעשות דרך מוסדות אלו, המהווים הלכה למעשה את "חוקי המשחק" הפוליטי בחברה, שאם לא כן- לא מדובר עוד בהשתתפות ב"משחק" הפוליטי, אלא בשבירת חוקי המשחק.

אין בכך כדי לומר שהשתתפות פוליטית מוגבלת לשמירת הסדר הקיים- לדוגמא, ראינו בישראל כיצד משתנים חוקי המשחק הפוליטי, כאשר שיטת הממשל שונתה (המעבר לבחירה ישירה של רה"מ וחזרה לדפוס הקודם של משטר פרלמנטארי מלא). זוהי דוגמא לשינוי חוקי המשחק הפוליטיים באמצעות המוסדות הפוליטיים (במקרה זה, הממשלה והכנסת). שינויים אלו לא היו רק שינויים בזירה בה נערכים המאבקים הפוליטיים אלא שינויים בזירה הפוליטית עצמה: שכן, הם השפיעו על האסטרטגיות ודרכי הפעולה השונות הפתוחות בפני כל השחקנים הפוליטיים- המועמדים לתפקיד רה"מ, המפלגות, האזרחים בעלי זכות ההצבעה וכו'. כלומר, הגדרת ההשתתפות הפוליטית כפעילות המוגדרת (בין היתר) על ידי כך שהיא נערכת במוסדות הפוליטיים או מכוונת כלפיהם משאירה מרחב גדול לשינויים בזירה הפוליטית, ואינה עמדה שמרנית שתכליתה שימור הסדר ויחסי הכוחות הקיימים.

לסיכום- השתתפות פוליטית היא כל פעילות מצד האזרחים שעניינה להשפיע על תהליך קבלת ההחלטות בזירה הפוליטית ועל חלוקת המשאבים והעוצמה בחברה ובמדינה. השתתפות זו יכולה להיות באמצעים ישירים, באמצעות פעילות ישירה במוסדות הפוליטיים (הצבעה בבחירות, הפעלת לובי, הגשת שאילתות וכו') או באמצעות פעילות עקיפה (הפגנה, למשל, או חתימה על עצומה) שתכליתם להשפיע על המוסדות הפוליטיים ולהניע אותם לידי פעולה ויצירת שינוי.

אי-השתתפות פוליטית:

בסעיפים הקודמים ניסיתי להציג טיעון על פיו פוליטיקה היא זירת ביניים בין הממשל והאזרחים, אשר בה מועלות ונפתרות בעיות של פעולה משותפת וקביעת סדר היום במדינה. בהגדרה זו ניסיתי גם להימנע מצמצום או הרחבה יתר על המידה של המונח "פוליטיקה" והצעתי לראות פוליטיקה כעיסוק המתבצע במסגרת מוסדות ייעודיים, אשר מתוכננים ומיועדים כדי להוציא לפועל דיונים והחלטות בנושאים הנוגעים לחיים האזרחיים במדינה ולאכופ את ההחלטות המתקבלות בדיונים אלו. על פי הגדרה זו, השתתפות פוליטית היא השתתפות בעיצוב סדר היום במדינה באמצעות המוסדות הפוליטיים השונים.

הסעיף הנוכחי יציג הגדרות לשתי תופעות של נסיגה בהשתתפות הפוליטית של אזרחים: דה-פוליטיזציה ואנטי-פוליטיקה.

דה פוליטיזציה היא תופעה בה מגלה הציבור אדישות כלפי הספירה הפוליטית. בחברה בה מתקיימת דה-פוליטיזציה, האזרחים יוצאים מרצונם מן התחום הציבורי בכלל ומן התחום הפוליטי בפרט. האזרחים עוברים להתעסק בענייניהם הפרטיים בלבד, אינם קוראים את המדורים הפוליטיים בעיתונים, אינם צופים בחדשות בטלוויזיה, אינם מתעדכנים במתרחש באמצעות רשת האינטרנט וכיוצא באלה (Lewis, Inthorn & Whal-Jorgensen, 2005). יש לציין כי דה-פוליטיזציה עשויה בהחלט לצמוח ולהתקיים מתוך שביעות רצון של הציבור מהמערכת הפוליטית. מתוך תחושה של ביטחון בהתנהלות השלטון ומתוך שביעות רצון של הציבור מהנעשה בספירה הפוליטית, עולה ומשתרשת בציבור תחושה כי "יש על מי לסמוך" והם יכולים לפרוש לעיסוקיהם וענייניהם הפרטיים. עם זאת, דה-פוליטיזציה יכולה גם לצמוח ולהשתרש במצב בו הציבור חש ייאוש וחוסר אונים לנוכח ניסיונות (כושלים) חוזרים ונשנים להשפיע על הנעשה, להביא לשינוי ולשקם את המערכת הפוליטית (אריאן, 2008). המשותף לשני הפנים של הדעה-פוליטיזציה היא קיומה של אדישות- מתוך שביעות רצון או ייאוש- כלפי המערכת הפוליטית והנעשה בספירה הציבורית בכלל.

לעומת זאת, אנטי-פוליטיקה היא תופעה בה הציבור מגלה עניין רב מאוד בנעשה בספירה הציבורית בכלל ובספירה הפוליטית בפרט, אולם מתוך כעס ותסכול על הנעשה בספירות אלו. אנטי-פוליטיקה היא תופעה הנובעת משחיקה של אמון הציבור בשיטה הפוליטית, בממסד ובממלאי התפקידים בשירות הציבורי, ובו בזמן- היא משמשת כורז לאותה שחיקה ממש. היחס השלילי כלפי העיסוק והעוסקים בפוליטיקה- אשר מועצם על ידי התקשורת- מביא אזרחים רבים

לפרישה מהדיון והעשייה הציבוריים, במידה ואלו מנוהלים בערוצים המסורתיים של העשייה הפוליטית. הדבר מוצא ביטוי בהימנעות מהצבעה בבחירות, בצמצום העניין והאמון בנעשה בזירה הפוליטית ובהימנעות הולכת וגוברת של חלקים נרחבים מן הציבור מהשתתפות בכל פעילות שיש בה גוון של עשייה פוליטית (הרמן, לבל וצבן, 2008).

אנטי-פוליטיקה היא תוצר של רגשות ניכור וסלידה של הציבור מהמערכת הפוליטית ומהפוליטיקאים בכלל, מתוך תחושה כי המערכת הפוליטית היא ממלכת ההפקרות והשחיתות וכי אין קברניט שיוכל לנווט את החיים המשותפים בספינת המדינה. אנטי-פוליטיקה היא תופעה שונה מדה-פוליטיזציה גם בכך שאינה מביאה לפרישה מעיסוק בעניינים ציבוריים-פוליטיים אלא לנהירה של הציבור אל ערוצים חליפיים למערכת הפוליטית הממוסדת. הציבור-שסבור כי מקבלי ההחלטות אינם ראויים לאמונו וכי תהליך קבלת ההחלטות במדינה הוא לקוי במקרה הטוב ומושחת במקרה הרע- מחפש דרכים אחרות להשפיע על עיצוב חייו. דוגמאות לערוצי פעילות חליפיים הם יצירת רשתות חברתיות-פוליטיות או פעילות בארגוני חברה אזרחית, אשר אינם מנסים להשפיע על השלטון, אלא להחליף אותו כספק של שירותים ומשמעות.

בהקשר זה, מעניין לראות את הגלגולים השונים שעברה "החברה האזרחית" לאורך השנים, הן כספירה של פעילות ציבורית, והן כמונח המשמש לזיהוי אופי היחסים האזרחיים במדינה- בין האזרחים לבין עצמם ובין האזרחים למדינה (טלשיר תשס"ו). טלשיר מציינת כי המונח "חברה אזרחית" שינה את מובנו והוא היום תמונת תשליל של מובנו המקורי. טלשיר מציינת כי בתחילת דרכו, המונח "חברה אזרחית" היה סינונימי ל"ספירה פוליטית", כיוון שתיאר שותפות פוליטית מתוך שוויון מעמדי במדינה. במרוצת השנים הלך והשתנה מובנו של המונח "חברה אזרחית", תחילה לספרת ביניים, המתווכת בין הספירה הפרטית לזו הציבורית, בה שולטות קבוצות אליטה שונות (התקשורת, המפלגות והפוליטיקאים המקצועיים וכו'). לאחר מלה"ע 2, עם עלייתה של מדינת הרווחה והשתרשות התפיסה הרואה במדינה כאחראית הבלעדית למימוש זכויות וסיפוק צרכיהם של האזרחים, הלך והידלדל מעמדה של החברה האזרחית כמתווך בין הספירה הפרטית לזו הציבורית-פוליטית. ניהול האינטרסים, סיפוק הצרכים ומימוש הזכויות הופקעו מידי ארגוני החברה האזרחית ונוהלו באופן אקסקלוסיבי בידי הפוליטיקאים. הייתה זו גם נסיגה מהלך רוח דמוקרטי שעמד בבסיס החברה האזרחית, כאשר הופקעה מהאזרחים (או לפחות צומצמה במידה ניכרת) היכולת להשפיע על עיצוב סדר היום המשותף. הפקעת יכולת זו היא העומדת בבסיס שתי תופעות רלוונטיות לענייננו: התרחקות האזרחים מהספירה הפוליטית והפיכתה של החברה

האזרחית לספירה אוטונומית, נבדלת מזו הפוליטית. הדרת הציבור מתהליך קבלת ההחלטות ועיצוב סדר היום הלאומי הובילו לכך שאזרחים הדירו רגליהם מהעיסוק בפוליטיקה, מתוך תחושות אי אמון וניכור כלפי הספירה הפוליטית והעוסקים בה. במקביל, הפכה החברה האזרחית לספירה משלימה-תחליפית לספירה הפוליטית, והפכה (יחד עם כלכלת השוק) לספק שירותים אוטונומי, נבדל מהמדינה ועומד מולה, לא לצידה. לענייננו, שינוי זה בתפקודה של החברה האזרחית הוא בעל חשיבות, כיוון שפריחה של חברה אזרחית במובן האחרון שהוזכר כאן- כתחליף למדינה- יכול לרמז על קיומה ועל מידת שגשוגה של מגמה אנטי-פוליטית במדינה. ככל שהאזרחים מתעניינים ועוסקים בנושאים פוליטיים-ציבוריים (ובמקביל, הולכים ומתרחקים מהספירה הפוליטית) אנו צפויים לראות פריחה של ארגוני חברה אזרחית שיבואו להחליף את העיסוק בפוליטיקה ולספק את הצרכים אשר המדינה הייתה אמורה לספק (לפחות בעיני הפעילים בארגונים אלו והמסתייעים בהם). כפי שיוצג בהמשך, ניתן לראות כי בישראל קיימת תופעה שכזו, בה ארגוני חברה אזרחית זוכים לשגשוג והתפתחות- לפחות מבחינת תפוצתם והיקף פעילותם. ניתן לראות בזו אינדיקציה לקיומה של מגמה אנטי-פוליטית בישראל, כאשר עניינים רבים ואוכלוסיות מגוונות מטופלות על ידי ארגונים חוץ-פוליטיים, מתוך ריחוק וסלידה של הציבור מהנעשה בספירה הפוליטית.

כאשר אנחנו עוסקים במקרה של דה-פוליטיזציה, ההשלכות על המערכת הפוליטית, על החברה האזרחית ועל המדינה בכלל אינה חריפה כמו במקרה של אנטי-פוליטיקה. הזכרנו כי דה-פוליטיזציה מאופיינת באדישות כלפי המערכת הפוליטית וכלפי המתרחש בספירה הציבורית. לפיכך, ההשלכות של דה-פוליטיזציה על המערכת הפוליטית אינן עמוקות ואינן צפויות לערער את יסודות המשטר המדיני. אדרבא, ייתכן כי אדישות הציבור כלפי הנעשה בזירה הפוליטית תבוא כברכה בעיניהם של הפוליטיקאים ושאר העושים במלאכה הפוליטית. זאת כיוון שבהיעדר עניין ציבורי בפעולותיהם, יהיו אלה חופשיים יותר לעשות ככל העולה על רוחם, ובכך להנציח למעשה את האדישות שחש הציבור כלפיהם. במידה והריחוק מפוליטיקה נובע מהיות הפוליטיקאים במדינה מוכשרים ומאמון הציבור בהם- יישארו הפוליטיקאים חופשיים לנהל את ענייני המדינה, ללא חשש מביקורת וחסמים בירוקראטיים; ובמידה והריחוק מהפוליטיקה נובע מייאוש ומתחושת חוסר יכולת להשפיע- עדיין ייהנו הפוליטיקאים מחופש פעולה ויצדיקו את הייאוש שחש הציבור ביחס לספירה הפוליטית.

לעומת זאת, לאנטי-פוליטיקה יש פוטנציאל הרסני, שיכול להעמיד בסכנה את המערכת הפוליטית ואת המשטר הדמוקרטי במדינה. הסכנה בקיומה ובהעצמתה של האנטי-פוליטיקה היא בשחיקת הלגיטימציה של השלטון המכהן, של מוסדות הממשל ושל המשטר הדמוקרטי עצמו. שחיקת אמון הציבור בשחקנים הפוליטיים ובממלאי התפקידים הציבוריים עשויה להוביל לנתק בין הציבור במדינה לנציגיו הנבחרים. נתק זה עשוי להביא לשלילת הלגיטימציה של השלטון והמשטר הדמוקרטי עצמו, ובמקרים קיצוניים - להביא להחלפת המשטר במדינה.

"פוליטיקה חדשה":

עד כה הוצגו הגדרות למושגים "פוליטיקה" ו"השתתפות פוליטית" ומולם - "אי השתתפות פוליטית" המתחלקת ל"דה פוליטיזציה" ו"אנטי-פוליטיקה". השתתפות פוליטית הוגדרה כאן ככל צורה של פעילות שמטרתה להשפיע על הזירה הפוליטית. בעוד שבסעיפים הקודמים הבאתי מדבריהם של מינו, מו ואחרים, והצגתי את העמדה המסורתית ועל פיה השתתפות פוליטית מוגבלת לפעילות ישירה בתוך ובאמצעות המוסדות הפוליטיים הרי שיש צורך לתת את הדעת גם על מה שמכונה "פוליטיקה חדשה" ומאפיין היחסים בין אזרחים ומדינתם במדינות דמוקרטיות מתקדמות רבות. "פוליטיקה חדשה" הוא שם כולל למשפחה של מונחים ותופעות המתארים את השינויים בדפוסי ההשתתפות של אזרחים בתהליך קבלת ההחלטות במדינותיהם ומעבר מפוליטיקה מוכוונת מוסדות לפוליטיקה מוכוונת פעילות אזרחית. כפי שיפורט להלן, פוליטיקה חדשה היא זירת ביניים, בה מתערבבות החברה האזרחית, כלכלת השוק והמערכת הפוליטית, ובה מתפתחים מרחבי השתתפות ודפוסה פעולה פוליטיים חדשים. בחלק זה, אציג כמה מאפיינים מרכזיים של אותה פוליטיקה חדשה, אראה את הרלוונטיות שלה לעניין עבודה זו ואביא גם דברי ביקורת ואזהרה לגבי השינויים ביחסי אזרח-מדינה שפוליטיקה חדשה זו מביאה עמה.

תיאורה של טלשיר את החברה האזרחית מצביע על כך ששינויים בתפקודה ובתפקידיה היו תגובה לשינויים בתפקידים שמילאה המדינה בחיי אזרחיה. תחת מדינת הרווחה, ניהול ענייני האזרח ניתן באופן נרחב וכמעט בלעדי בידי המדינה, ומעמדה של החברה האזרחית כמתווכת בין האזרחים והמדינה נשחק. מעוקרת מתפקידה וכוחה כפונקציה מקשרת למוסדות הפוליטיים, הפכה החברה האזרחית לספירה אוטונומית של פעילות. על הדברים האלה ניתן להוסיף את דבריהם של מארש (Marsh, 2008) ורודס (Rhodes, 1997) על עליית כוחה המחודש של החברה האזרחית עם הישחקות והיחלשות מדינת הרווחה. רודס מציג את הטענה על פיה כוחה של

המדינה נשחק מכמה כיוונים שונים: מלמעלה, נשחק כוחה המדינה לטובת תהליכים של גלובליזציה וחבירה לארגונים על-מדינתיים (למשל, האו"ם, האיחוד האירופי); מהצד, נשחק כוחה של המדינה אל מול השפעתם של גורמים חוץ מדיניים, דוגמת סוכנויות ותאגידים בין לאומיים (למשל, קרן המטבע העולמית, סוכנויות האשראי הגדולות); ומלמטה, נשחק כוחה של המדינה לטובת עליית כוחם של שחקנים תת מדיניים (למשל, ארגוני מגזר שלישי, התאגדויות מקומיות). מארש טוען כי אתגרי השלטון הפכו קשים יותר ככל שהחברות האנושיות נעשו מורכבות יותר וככל שגברו שינויים חברתיים במדינות הרווחה. בראש אותם שינויים מונה מארש את עליית כוחם והשפעתם של השווקים והתקשורת והוא רואה בהם את האחראים למעבר משלטון פוליטי היררכי למעורבות פוליטית "אופקית" המבוססת על רשתות פעילות חברתיות.

כאשר משלבים את תיאוריהם של מארש, רודס וטלשיר מוצגת בפנינו תמונה מקובלת לתיאור הדינאמיקה שהולידה את "הפוליטיקה החדשה": עליית מדינת הרווחה הביאה לכך שניהול וטיפול ענייני המדינה הופקד באופן בלעדי בידיהם של פוליטיקאים מקצועיים באמצעות המוסדות הפוליטיים של המדינה. אקסקלוסיביות זו הביאה לסגירת תהליך קבלת ההחלטות ויישומן בפני אזרחי המדינות. בתגובה, הפנו האזרחים את מרצם להשגת כוח והשפעה בערוצים חדשים, מחוץ לזירה הפוליטית. בחסות שינויים רחבי היקף, מדינת הרווחה שאפיינה את התקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה הלכה וירדה מקדמת הבמה הפוליטית. תפקידי המדינה בחייהם של האזרחים, כמו גם השירותים שהוענקו להם על ידה הצטמצמו. אזרחי מדינות רבות היו צריכים להתמודד עם מצב חדש בו המדינה, שעדיין שימשה ונתפסה בעיניהם כספקית השירותים העיקרית צמצמה את תפקידה בחייהם וכביכול "התנערה מאחריותה" כלפיהם, בעוד הם, האזרחים, נותרו חסרים את הכלים והכישורים הפוליטיים להציג את צרכיהם ורצונותיהם בפני המערכת הפוליטית במדינה. אל מול אלו היה צורך להמציא ולהפעיל ערוצי השפעה חדשים, חלקם במסגרות שהינן פוליטיות למחצה או שאינן פוליטיות.

אל מול הטיעונים על אדישות של אזרחי מדינות דמוקרטיות לנעשה בזירה הפוליטית או הימנעות מפעולה ישירה באמצעות המוסדות הפוליטיים, קיימת ספרות המציגה את "הפוליטיקה החדשה" כסוג של מעורבות אזרחית בנושאים פוליטיים שלא במסגרת ערוצי הפעילות הפוליטיים הקלאסיים. פיפה נוריס, למשל, טוענת כי הדאגה לגבי שיעורי ההשתתפות הצונחים אינה במקומה. מקורה של דאגה זו, היא אומרת, הוא בהצמדות למסגרות מושגיות ותיאוריות שפותחו בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים ואינם רלוונטיים עוד לזמננו. התפתחות ההון

האנושי והמודרניזציה החברתית המהירה שאפיינה את הדמוקרטיות המערביות משנות השבעים ואילך הביאה לידי כך שדור האזרחים הנוכחי מוצא עצמו פחות ופחות קשור ומעוניין במסגרות הפוליטיות המסורתיות ופחות כבול אליהן מאשר דור ההורים או הסבים שלו. אזרחי מדינות דמוקרטיות בימינו, היא אומרת, נהנים מהאפשרות לשלב פעילויות בחירה (electoral activities) עם פוליטיקת מחאה (protest politics) (Norris, 2002). פעולות מחאה אלו לא מעידות על חולשתו של השלטון או על רצון להחליפו. לדבריה של נוריס, מחאת האזרחים היא דרך עבורם להתגבר על המגבלות שהמוסדות וההסדרים הפוליטיים המסורתיים הציבו בפניהם. הצגתי מעלה את תיאורו של מיכלס להשתתפות מינימאלית של האזרחים בחיים הפוליטיים. השתתפות זו הוגדרה כמינימאלית כיוון שהיא מזדמנת וחד פעמית. מעורבות פוליטית המשלבת השתתפות בערוצים הקלאסיים עם פעילויות מחאה מאפשרת לאזרחים לתקשר באמצעים נוספים עם המוסדות הפוליטיים וגופי השלטון ולאותת להם על תמיכתם או סירובם בהחלטות מדיניות המתקבלות בהם. בחלק הבא תוצג עבודתו של גדי וולפספלד על "פוליטיקה של פרובוקציה" בישראל (Wolfsfeld, 1988). כאן נסתפק רק באמירה כי עבודתו של וולפספלד מציגה טיעון דומה לזה של נוריס ומראה כי בישראל קימת החל משנות השבעים תופעה בה הציבור מפצה על בעיות תקשורת עם המוסדות הפוליטיים (היעדר גישה, הדרה) על ידי נקיטת פעולות מחאה פרובוקטיביות שמטרתן להשיג את קשב השלטון ולהשפיע על החלטות המדיניות המתקבלות על ידו.

היי, סטוקר ו-וויליאמסון מצטרפים לתיאורה של נוריס ומציגים גם חלק מהשינויים המאפיינים את הפוליטיקה החדשה. כמו נוריס, טלשיר, מארש ו-רודס, גם הם מציגים את שורשי השינויים בהשתתפות האזרחים בלחצים חדשים שהופעלו על המשטרים הדמוקרטיים במחצית השנייה של המאה העשרים. הם מציגים כגורמים בסיסיים ללחצים אלו את ירידת יכולתן של מפלגות פוליטיות לשמש כבסיס לשינוי ומוביליות חברתיים שהובילה לירידה במעורבות אזרחית בפוליטיקה פורמלית; את עליית האקטיביזם האזרחי (מה שנוריס מכנה "פוליטיקת מחאה" ו-וולפספלד מכנה "פוליטיקה של פרובוקציה"); ואת שינוי היחסים בין השלטון והאזרח, שנעשו דמויי שוק יותר, צרכניים ודרשניים יותר. התפתחויות אלו הביאו ליצירת מה שהם מכנים "פוליטיקה של אזרחים" (citizen-politics) להבדיל מפוליטיקה של מוסדות (institutional politics), ובפרט פוליטיקה מפלגתית. פוליטיקת אזרחים זו בידלה עצמה מהפוליטיקה הישנה, מוכוונת המפלגות, הן בתוכן והן בצורתה. פוליטיקת האזרחים היא פוליטיקה מוכוונת נושאים

ולא אידיאולוגיה, והיא מוצאת את ביטוייה לא במוסדות הפוליטיים אלא בפעולות חברה אזרחית (Hay, Stoker & Williamson, 2008).

אנדראה קורנוול ו-ורה כוהלו מציגות את השינויים בדפוסי ההשתתפות כיצירה של מרחבי השתתפות חדשים. השתתפות האזרחים אינה מוגבלת עוד, כפי שהייתה בעבר, לפעילות במוסדות הפוליטיים, אלא היא זולגת למחוזות נוספים. הן מתרכזות בהצגת זירות פעולה תת-מדיניות כמרחבים בהם האזרחים מוצאים דרכים להשפיע על המוסדות הפוליטיים ועל השלטון במדינה. בין אלו הן מונות התאגדויות מקצועיות, אגודות שיתופיות, קבוצות אינטרס ושתדלנות, ניהול משותף של מוסדות המספקים טובין ציבוריים (למשל, שיתוף האזרחים בניהול קופות חולים או שירותי מים). המאפיין את הפעולות בכל מרחבי ההשתתפות החדשים הללו הוא כוונתם להשפיע על המדיניות של המוסדות הפוליטיים-האזרחיים והמקומיים- על ידי פעילות בזירה החברתית-אזרחית: בהבעות מחאה, החתמת עצומות, שתדלנות וכדומה. מרחבי ההשתתפות החדשים, הן אומרות, בנויים ומעוצבים כך שהם מאפשרים למספר גדול והולך של אנשים לעסוק במספר הולך וגדל של נושאים ולהגיע בהם למידה הולכת וגדלה של השפעה על תהליך עיצוב ויישום המדיניות במדינה (Cornwall & Coelho, 2007).

כאמור, השינויים ביחסי אזרח ומדינה לא מתבטאים רק במרחבי ההשתתפות הפתוחים בפני האזרח, אלא גם בדפוסי הפעולה של האזרחים. החוקר הדני הנריק באנג מתאר בעבודתו שני טיפוסים אזרח חדשים שנוצרו בסביבה הפוליטית החדשה, להם הוא קורא: האזרח המומחה (the expert citizen) ואיש היומיום (the everyday maker). שני טיפוסים אזרח אלו, אומר באנג, מציגים את ההתנהגויות האזרחיות הנפוצות והמקובלות ביותר בימינו.

האזרח המומחה, אומר באנג, הוא אותו אזרח המבקש להיות מעורב בנעשה במדינתו ובתהליכי קבלת ההחלטות המתבצעים במוסדות הפוליטיים, אך מבקש להשפיע מבחוץ, ולא מתוך, המוסדות הפוליטיים. אנשים אלו, אומר באנג, יהיו לרוב אנשי מקצוע, בעלי רקע מסוים בארגונים התנדבותיים, אך לא ממפלגות, איגודים מקצועיים או פירמות עסקיות, המרגישים כי ביכולתם להניע מהלכים פוליטיים ולנהל מדיניות לא פחות טוב מאשר המוסדות הפוליטיים המסורתיים. אותם "אזרחים מומחים" מתאפיינים בתפיסה רחבה של פוליטיקה, ורואים אותה כזירת התדיינות בין גורמים שונים בעלי קודים שונים של התנהגות ותקשורת; פעילותם החברתית מהווה מרכיב מהותי בתפיסת הזהות העצמית שלהם והיא מכוונת מטרה קונקרטית;

הם בעלי מומחיות גבוהה כלשהי ההכרחית ליישום השפעה בקרב האליטות השונות במדינה ; והם רואים בעצמם חלק מהשיטה, ולא כחיצוניים או אופוזיציוניים לה.

לעומתם, אנשי היומיום, הם אותם אזרחים שלא מגדירים את עצמם על ידי יחסייהם עם המדינה. הם אינם אפאתיים כלפיה, ואינם מתנגדים לה. איש היומיום הוא מי שרואה עצמו כפעיל ומעורב, אך רק ברמה המקומית ביותר. אזרחים אלו אינם מונעים מתחושת חובה ואינם מבקשים לרכוש השפעה. הם רוצים רק להרגיש מעורבים בחיי הקהילה שלהם ולפתח את עצמם באמצעות פעילותם החברתית. מה שמאפיין אזרחים אלו, אומר באנג, היא גישה של עשה זאת בעצמך, ופעילות ברמה המקומית; עשייה מתוך תחושה קונקרטית של נחיצות פעולתם או קבלת הנאה ממנה, ולא מטעמים אידיאולוגיים; פעילותם של אזרחי היומיום היא פעולה אד-הוק או זמנית בלבד, ובשונה מהאזרחים המומחים, פעילותם החברתית של אנשי היומיום אינה ממלאה תפקיד מרכזי בהגדרת זהותם.

על שני טיפוסים אלו שמציג באנג, מרחיבים מארש ו-לי (Marsh & Li, 2008), המציגים את טיפוס האזרח המומחה ואיש היומיום כמרכזו של ציר אשר בקצותיו נמצאים הטיפוס הפוליטי המעורב ביותר- הפעיל הפוליטי, והטיפוס הפוליטי הבלתי מעורב ביותר, האזרח הלא משתתף. מארש ו-לי טוענים כי הטיפוסים הפוליטיים שמציג באנג אינם מכסים את כל דפוסי הפעילות האזרחית המכונסים תחת הכותרת "פוליטיקה חדשה". הפעיל הפוליטי עליו הם מדברים הוא טיפוס אזרח המתאים לתיאוריות המסורתיות של השתתפות אזרחית. הוא רואה עצמו מעורב בענייני המדינה ומבקש לקחת חלק בעיצוב סדר היום בה. את פעילותו ומעורבותו הוא מביא לידי ביטוי בפעילות במוסדות הפוליטיים המסורתיים. האזרח הבלתי מעורב פוליטית הוא אותו אזרח אדיש לפוליטיקה, שאינו רואה עצמו מעורב בענייני המדינה ולא מוצא בהם עניין. אזרח זה מנהל את חייו מתוך עניין ועיסוק בסביבתו הקרובה לו ביותר ותו לא: משפחתו, עבודתו וסביבתו המקומית הם מעגל הקיום היחיד המעסיק אותו והוא אינו מבקש כלל להשפיע על סדר היום הפוליטי.

ניתן להבחין כי הטיפוסים הפוליטיים הללו מתכתבים עם הגדרות הפוליטיקה, הדה-פוליטיזציה והאנטי-פוליטיקה שהוצגו מעלה, ולראות גם את הרלוונטיות של הגדרות אזרחיות אלו לשאלת המחקר שבמרכז עבודה זו. הפעיל הפוליטי שמציגים מארש ו-לי הוא האזרח המקיים השתתפות פוליטית במובנה המסורתי, כפי שהוגדר כאן- דרך ובאמצעות המוסדות הפוליטיים למען מטרה פוליטית מוגדרת. האזרח הבלתי מעורב פוליטית הוא האזרח המקיים את מה שהגדרנו כדה-

פוליטיזציה- נסיגה מהחיים הפוליטיים והתמקדות בלעדית בספירה הפרטית. האזרח המומחה ואיש היומיום הם שני הטיפוסים הפוליטיים המאפיינים את הפוליטיקה החדשה. אלו אזרחים המעוניינים לפעול בזירה הציבורית-אזרחית, אך אינם מחויבים לפעולה בערוצים הפוליטיים המסורתיים ולמוסדות הפוליטיים. דפוסי הפעולה שלהם שונים מאלו של הפעיל הפוליטי, הן דינאמיות יותר, ארעיות ואד-הוקיות יותר ומכוונות מטרה יותר מאשר אידיאולוגיות.

המציאות, כאמור, תמיד מורכבת יותר מאשר המסגרות התיאורטיות ולא ניתן לצפות כי נמצא בה רק טיפוסים אידיאליים. בפועל, ההשתתפות האזרחית-חברתית-פוליטית המתקיימת בדמוקרטיות מתקדמות נמצאת על ספקטרום רחב של דפוסים וטיפוסים מעורבים. מחאת קיץ 2011, שהיא נושא העבודה הנוכחית, מציגה דוגמא מובהקת לכך: יוזמי ומובילי המחאה, וכמוהם גם מאות אלפי האזרחים שלקחו בה חלק, הפגינו דפוסים משתנים של השתתפות. בהמשך העבודה נראה כי יוזמי המחאה, ומי ששימשו בפועל קבוצת ההנהגה השל המחאה, התלבטו בינם לבין עצמם לגבי דפוסי הפעילות הרצויים להם. נראה כי גורמים שונים בקבוצה זו החזיקו בעמדות שונות לגבי אופי הפעילות המתאים לניהול המחאה והשאלה האם המחאה היא פוליטית או בלתי פוליטית העסיקה אותם והשפיעה על אופן ניהול המחאה ובחירת ערוצי הפעולה המתאימים להתנהל בהם- פוליטיקה "ישנה" ממוסדת או פוליטיקה "חדשה" של מעורבות אזרחית.

נקודה נוספת שיש לציין בהקשר לפוליטיקה החדשה בכלל ולמחאת קיץ 2011 בפרט היא הבעייתיות הן בהבנה והן בהפעלה של דפוסי הפעילות המעורבים המאפיינים את הפוליטיקה החדשה. פולי ואדוארדס מתייחסים לדפוסי ההשתתפות המאפיינים את הפוליטיקה החדשה ומעלים את השאלה- כיצד ניתן והאם ניתן עוד להבחין בין "אזרחי" ו"פוליטי"? האם, למשל, "חברה אזרחית" כוללת גם את השוק או שיש להתייחס אליו כספירה נפרדת? ואם השוק הוא ספירה נפרדת, כיצד עלינו להתייחס להתאגדויות הקשורות בו, דוגמת איגודי עובדים, קבוצות סחר, ארגונים מקצועיים וכו' הנכנסים תחת הגדרת מרחבי ההשפעה החדשים המאפיינים את הפוליטיקה החדשה? הנקודה העקרונית המטרידה אותם היא טשטוש הגבולות בין ספרות הקיום השונות. דאגה זו מתכתבת עם דאגתו של קנט' מינו שהוצגה מעלה, לגבי מתיחה מוגזמת של מושג הפוליטיקה, עד לאובדן משמעותו כליל. הפוליטיקה החדשה מושתת על רשתות חברתיות אופקיות, ולא על מערכת המנוהלת אופקית רשתות חברתיות אלו, מזהירים פולי ואדוארדס, הן

בעלות פוטנציאל נפיץ וחסרות הסדרים לפעולותיהן. הם מוסיפים כי אין הבטחה כי רשתות פעולה אלו לא יהפכו להתארגנויות נגד השלטון והמשטר במדינה. סכנה זו, הם מדגישים, איננה מוגבלת רק למשטרים רודניים, בהם החברה האזרחית היא זירת הביטוי היחידה הפתוחה בפני האזרחים, ויכולה להתרחש גם במשטרים דמוקרטיים (Foley & Edwards, 1996).

הסבר לדאגתם של פולי ואדוארדס נמצא במה שדאגנינו מכנה "פרדוקס ההשתתפות" (Dagnino, 2005). על פי דאגנינו, הרעיון העומד מאחורי הרחבת ההשתתפות של האזרחים הוא שעל ידי הרחבת מרחבי הפעולה ופיתוח ערוצי פעילות אזרחיים חדשים, ייפתח לאזרחי המדינה צוהר להבנה טובה יותר של התהליך הפוליטי, הבנה שתוביל בתורה להגברת הלגיטימיות של ההחלטות המתקבלות בזירה הפוליטית ושל המוסדות הפוליטיים כזירה בה החלטות אלו מתקבלות. הפרדוקס נמצא בכך שככל שנפתחים מרחבי ההשתתפות נוספים, וככל שמיטשטש הגבול בין הפוליטי, החברתי, האזרחי והכלכלי, ככל שהאזרחים פונים יותר לחברה האזרחית ולשוק כספקים נוספים (משלימים או חליפיים למדינה) של טובין ושירותים, כך הרחבת ההשתתפות, שאמורה הייתה להיות פרויקט מעצים דמוקרטיה הופך להיות גם מצב בו מצטמצמת אחריות המדינה לאספקת שירותים וטובין אלו, והשוק והחברה האזרחית הופכים לזירה חליפית של אזרחות.

תופעה זו, שבה מרחבי ההשתתפות האזרחיים ובעיקר השוק והחברה האזרחית הופכים למרחבי פעילות פוליטית מרכזיים בחיינו, משמעותית במובן נוסף. היי, סטוקר ו-וויליאמסון מציינים כי בחסות השינויים בדפוסי ההשתתפות משתנים היחסים בין האזרח ומדינתו והאזרחים הופכים ל"צרכני פוליטיקה". ככאלו, הם אומרים, מה שמנחה את האזרחים בבואם לשפוט סוגיות פוליטיות הוא היגיון צרכני. האזרחים "קונים" קמפיינים, מטרות ונציגים עמם הם מזדהים ובהם הם תומכים, ו"מחרימים" את אלו שהם מתנגדים להם. המעבר לדפוסי ההשתתפות חדשים, הם מוסיפים, הביא לידי כך שברוב הדמוקרטיות הבוגרות, לרוב האנשים אין שום קשר ישיר לפוליטיקה. רובם חווים פוליטיקה כצופים מבחוץ, בתיווכה של התקשורת, ורובם אינם מודעים לרגישויות ולקשיים בהפעלת המערכת הפוליטית ובקבלת ההחלטות בה. ה"פוליטיקה של האנטי-פוליטיקה" הם אומרים היא מצב בו האזרחים רגישים לנעשה במערכת הפוליטית, ומבקשים להיות בעלי השפעה על הנעשה בה, אך הם אינם מכירים אותה ונמנעים מפעילות בה. התוצאה היא שאזרחים רבים מפתחים יחס ציני כלפי הזירה הפוליטית, המשולב בהתפרצויות של זעם מוסרי על מה שהם רואים כפגמיה וכשליה.

דאגות דומות מעסיקות את ברנרד קריק בספרו "להגנת הדמוקרטיה" (Crick, 1972). היחס הציני והזעם המוסרי שמטרידים את היי, סטוקר ו-וויליאמסון מטרידים גם קריק, אשר בפרק ששמו "הגנת הפוליטיקה מידידיה" מתייחס לאנטי-פוליטיקה כאחת הבעיות-מבית הניצבות בפני משטר דמוקרטי-פוליטי ודורשות התייחסות אקדמית ומעשית כאחד.

"האתיקה שמפעילים האזרחים האנטי-פוליטיים", אומר קריק, "היא אתיקה של מטרות סופיות ולא של אחריות (an ethic of ultimate ends, rather than an ethic of responsibility). הם בזים ל"שיקולים פוליטיים" ואינם מאמינים בפעילות פוליטית...תחת זאת, הם מאמינים במחוות ובמפגנים של מוסריות...". דבריו הבאים של קריק נראים כמעט כתיאור של מחאת קיץ 2011, על אף שנכתבו ארבעה עשורים בקירוב לפני שזו פרצה: "האבסורד הגדול של אותה פוליטיקה אנטי-פוליטית (political anti-politics) הוא בסגנון ההתנהגות של פעיליה, אותו ראוי לכנות "פוליטיקת סטודנטים", ובו משולבים סגנונו של החובבן (הנמנע מפעילות פוליטית אמיתית) עם זה של האזרח הנלהב (שמבקש דוקטרינה או "מטרה" יותר מאשר קריטריון לשפוט בין דוקטרינות או מטרות שונות)... "פוליטיקת סטודנטים" היא פוליטיקה מאשררת והצהרתית (politics of affirmation). הקבוצות הלוקחות חלק בפוליטיקה שכזו לוקות לעיתים במידה מסוימת של יהירות- להם, ודווקא להם, שמורה זכות מיוחדת להישמע, כקבוצה וכיוון שהם, הם. חוסר הניסיון והיעדר פעילות פוליטית מצידם נראה ומוצג על ידי חברי הקבוצות הללו- לעיתים קבוצות שהומצאו או חוברו יחדיו באופן נקודתי- כיתרון ונקודת חוזק. אל מול השחיתות הפוליטית, הם, הפעילים האנטי-פוליטיים, נהנים מנקודת מבט תמימה ומיתרון מוסרי על פני העוסקים בפוליטיקה. בתוך כל זאת, נשכחת מליבם המחשבה כי פעילות פוליטית זו אינה פוליטית כלל ועיקר". "לכל היותר", אומר קריק, "פעילות ממין זה יכולה לעבור מהצהרתיות להפגנתיות, ועל ידי כך "להשיג את תשומת ליבו של הציבור". בתהליך זה, המחוות ההפגנתיות הופכות למטרות בזכות עצמן ובפני עצמן. זהו חינוך פוליטי המוליד תפיסה של פוליטיקה כסדרה של אירועים מוסריים בהם האזרח נדרש לתת קולו למחאה זו או אחרת. למעשה, זוהי אינה פוליטיקה כלל וזה אינו טבעה. פוליטיקה, מטבעה, היא עיסוק בפשרות ובפירוק נושאים גדולים לבעיות קטנות, ניתנות לפתרון. האיש המקדש את העיקרון על פני הפתרון לא יכול למצוא את מקומו בפוליטיקה. האיש אשר אומר "לא נתפשר עד שנשיג x או y", מתנהג באופן בלתי פוליטי, גם אם הוא ממלא תפקיד כלשהו במערכת פוליטית. מי שמצהיר "לעולם לא נתפשר על העקרונות

שלנו" דן עצמו לתסכול מתמשך או למשטר אוטוריטארי. "שוויון אמיתי" או "צדק חברתי" הם ערכים נעלים, אך אין לבלבל אותם עם תכניות מדיניות" (Crick, Ibid, pp 138-140).

אין להתעלם מקיומה של "פוליטיקה חדשה" ואין להכחיש כי דפוסי הפעולה וערוצי ההשתתפות של אזרחים במדינות דמוקרטיות השתנו בעקבות השינויים בתפקודי המדינה בחייהם. אולם דבריהם של קריק ושל יתר מבקרי הפוליטיקה החדשה צריכים גם הם להישמע. המעבר למרחבי פעולה חוץ-פוליטיים ולדפוסי פעולה בלתי פוליטיים ואף אנטי-פוליטיים עשויים, בתנאים מסוימים, לשבש את התקשורת בין האזרחים למדינה ותחת שיקלו על הלחצים והחיכוכים ביניהם, הם עלולים להחמיר אותם.

דבריהם של מינו, ליפסון ו-מו, על כך שהזירה הפוליטית היא מערכת מובחנת, על הבעיות העוללות להתעורר כשזו נמתחת מעבר לגבולותיה ועל חשיבותם של מוסדות פוליטיים לתפקודה התקין של המערכת מתחברים לאזהרות ולדברי הביקורת שהוזכרו כאן. ככל שהציפיות והדרישות מהמערכת הפוליטית הופכים גבוהים; ככל שהתודעה האזרחית הופכת לתודעה צרכנית; ככל שהאזרחים עוברים למרחבי פעילות חליפיים וממעטים לפעול בזירה הפוליטית- כך צפויה "הפוליטיקה החדשה" להיעשות ל"פוליטיקה של אנטי-פוליטיקה". תחושות הזעם, הציניות והתסכול של האזרחים צפויות להתעצם ככל שהמדינה והמוסדות הפוליטיים הפועלים בה לא עומדים בציפיות- החומריות והמוסריות- שהאזרחים תולים בהם. זוהי דינאמיקה מעגלית, בה ציפיות האזרחים מהמדינה אינן הולמות את אופי התהליך הפוליטי, וממילא אינן יכולות להתממש בו; וכשציפיות אלו אינן ממומשות, הדבר נתפס כאישוש לאזלת ידה ולליקויה המוסרי של הזירה הפוליטית ושל השחקנים הפעילים בה.

בחלק הבא של העבודה אדון באנטי-פוליטיקה בישראל ואבקש להראות כי תופעה זו קיימת בישראל מזה זמן רב. בחלק השלישי של העבודה אציג נקודות מרכזיות בהתנהלות מחאת קיץ 2011 ואבקש להראות כי בעוד שהמחאה אינה מציגה השתתפות פוליטית במובנה המסורתי- מוסדי, הרי שיש בה דוגמא להשתתפות פוליטית תחת הגדרות ומאפייני הפוליטיקה החדשה, וכי מחאה זו הייתה דוגמא מובהקת להתפרצות אנטי-פוליטית.

חלק שני- על אנטי-פוליטיקה בישראל:

חלקה הראשון של העבודה הוקדש להצגת ההגדרות והמובנים של המושגים המרכזיים בה. בחלק הנוכחי אבקש להציג טענות ונתונים שיראו כי בישראל התופעה המכונה אנטי-פוליטיקה אכן מתקיימת מזה זמן לא מבוטל, וכי ניתן אף להצביע על מגמה של התחזקות הסנטימנט האנטי-פוליטי בישראל לאורך השנים. על פי ההגדרה שהוצגה מעלה, שני תנאים צריכים להתקיים כדי שנוכל להגדיר את יחס האזרחים כ"אנטי-פוליטי": מהבחינה האובייקטיבית, נסיגה בהשתתפות במוסדות פוליטיים לסוגיהם; מהבחינה הסובייקטיבית, קיומן של תחושות עניין ומעורבות בנושאים פוליטיים, בשילוב עם סלידה וניכור מאופי הפעילות במוסדות פוליטיים ומשחקנים פוליטיים שונים (אישים ומוסדות). מטרת החלק הנוכחי היא להראות כי שני התנאים הללו מתקיימים בישראל, ועל ידי זאת לבסס את הטענה כי בישראל מתקיימת מגמה של התגברות תחושה אנטי-פוליטית, שמחאת קיץ 2011 היא אחד מביטוייה הבולטים והחשובים ביותר.

השתתפות פוליטית בישראל:

כזכור, הגדרת השתתפות פוליטית המשמשת אותי בעבודה זו היא: "כל צורה של השתתפות, בה האזרחים פועלים למען מטרה פוליטית מוגדרת באמצעות השפעה על המוסדות הפוליטיים". אחד מערוצי ההשתתפות הנגישים והעקביים ביותר הוא ההצבעה בבחירות הכלליות לפרלמנט. הכוונה ב"עקביות" היא לכך שהבחירות הן אירוע חוזר במרווחים קבועים (פחות או יותר) המאפשרים בחינה השוואתית לאורך זמן. הכוונה ב"נגישות" היא הן מצד האזרח, לבוא ולהצביע; והן מצד החוקר, שנתוני ההשתתפות זמינים לו לבדיקה. נתחיל, אפוא, בבחינת ההשתתפות בבחירות בישראל, ביחס לתוקפות קודמות וביחס לדמוקרטיה מערבית אחרות.

בחינת שיעורי ההצבעה בישראל לאורך השנים מגלה תמונה ברורה- החל משנות השבעים חלה ירידה תלולה בשיעור המצביעים בבחירות. שיעור ההצבעה בבחירות הראשונות לכנסת, בשנת 1949, עמד על 86.9% מהאוכלוסייה בגיל ההצבעה. בעשרים שנותיה הראשונות של המדינה, התקיים רק מקרה אחד בו שיעור ההצבעה בבחירות היה נמוך משמונים אחוזים (בחירות 51'). החל מבחירות 73' ועד לבחירות 1999, ניתן לראות ירידה מסוימת והתייצבות שיעור המצביעים בבחירות על מעט פחות משמונים אחוזים מהאוכלוסייה. בעולם כולו, מדינות דמוקרטיות חוות ירידה בשיעור ההשתתפות בבחירות הכלליות, ושיעור ההשתתפות שהתקיים בישראל בשנים 73-99 מציג ירידה בשיעור המצביעים שעומד ביחס קרוב למה שהתחולל במקומות רבים בעולם, הן בשיעור הירידה (ירידה עקבית ומתונה בשיעור ההשתתפות) והן ברמה בה התייצב שיעור

המצביעים, בין 75-80% מהמצביעים. אולם, החל בבחירות 2003, ניכרת צניחה משמעותית בשיעור המצביעים בישראל, אשר נע סביב 65% הצבעה (שיעור/שנה: 2003/67.8, 2006/63.5, 2009/64.7). ירידה זו הינה משמעותית הן כשלעצמה, כאשר שיעור ההצבעה יורד בחדות בעשרה אחוזים ויותר, והן כאשר בוחנים את שיעור ההשתתפות בישראל אל מול דמוקרטיות אחרות. במאמר משנת 2008, מציינים ניר אטמור ויעל הדר כי בעשורים הראשונים לקיומה, יכולה הייתה ישראל לעמוד לצד מדינות כמו אוסטרליה או צ'ילה, בהן קיימת חובת הצבעה בבחירות, מבחינת שיעור ההצבעה הגבוה שאפיין אותה. אולם, הירידה החדה בהשתתפות בוחרים שרואה ישראל החל מבחירות 2001 מציב אותה במקום נמוך יחסית למדינות ה-OECD מבחינת שיעור ההשתתפות בבחירות (אטמור והדר, 2008).

אמנם נסיגה בהשתתפות האזרחים בהליך הבחירות הכלליות לפרלמנט הוא מגמה כלל עולמית, אולם בישראל ביטוייה חריף במיוחד. החל משנות השמונים, ניתן למצוא מגמה של ירידה בהשתתפות מצביעים במדינות דמוקרטיות רבות. אולם, במחקר השוואתי שנערך מטעם מכון IDEA, ובחן את שיעור ההשתתפות 1949-2001, נמצא כי דמוקרטיות מבוססות התייצבו בשנת 2001 סביב שיעור הצבעה בסך 73%, ומדינות אחרות (דמוקרטיות צעירות ומדינות מתפתחות) התייצבו באותה שנה על שיעור מצביעים בסך 70% (Lopez-Pintor, Gratschew & Sullivan, 2002). כפי שראינו, בישראל, שהחלה את דרכה עם שיעור הצבעה בבחירות בסך 86.9%, נמצא שיעור ההשתתפות בבחירות החל מתחילת שנות האלפיים כעשרה אחוזים מתחת למוצע זה. בכך מתגלה במלוא החרifות הירידה בשיעור ההצבעה בישראל, הן ביחס לעצמה בתקופות קודמות, הן ביחס למדינות אחרות בעולם.

כאשר משווים את ישראל לעולם, חשוב לציין גם כי בישראל ההצבעה אפשרית רק בתוך תחומי מדינת ישראל, פרט לשליחים רשמיים של ישראל המשרתים בנציגויות בחו"ל ואנשי הצי המסחרי הישראלי (אריאן ושמיר, 2002). המשמעות היא שלאזרחים ישראלים השוהים בחו"ל אין אפשרות לקחת חלק בהליך הבחירות וזאת בניגוד לדמוקרטיות אחרות ובהן קיימים ערוצי הצבעה לאזרחים הנמצאים מחוץ לתחומי המדינה בזמן הבחירות. עובדה זו תורמת גם היא לשיעור ההצבעה הנמוך בישראל בהשוואה למדינות אחרות. עם זאת, חשוב לציין כי השיעורים היחסיים של השתתפות האזרחים בישראל נשארים כמעט זהים כאשר מנרמלים אותם ביחס למספר בעלי זכות הבחירה הנמצאים בארץ ביום הבחירות (אריאן, 2006).

על אף חשיבותו כמאפיין דמוקרטי וכמשתנה מחקר, יש לזכור כי שיעור ההשתתפות בבחירות אינו חזות הכל. הוזכר מעלה כי ישנם אפיקי השתתפות נוספים בחיים הפוליטיים, למשל חברות במפלגה, השתתפות באירוע פוליטי (הפגנה, חוג בית) או במסגרת פעילות חברתית-פוליטית דרך ארגוני חברה אזרחית. מקור מידע עיקרי בנושאים אלו נמצא ב"מדד הדמוקרטיה" משנת 2008. מדד הדמוקרטיה הוא מסמך מרכזי שמפרסם המכון הישראלי לדמוקרטיה החל משנת 2003 ומטרתו היא "לעשות בחינה והערכה תקופתית של הדמוקרטיה הישראלית". בכל שנה, מציג הדו"ח הערכות לגבי תפקודי הדמוקרטיה בישראל ומייחד מקום לסוגיה חברתית מרכזית. ב-2008, הנושא הנידון היה החברה האזרחית בישראל- מקומה ביחס לממשל וחלוקת האחריות בין השניים. עורכי הדו"ח מציינים כי במחקרם הם שמו דגש גדול על רגשות הציבור וכי זהו אחד המחקרים הראשונים שנערכו בישראל בתחום זה (2008, 17). בהמשך העבודה, נתונים רבים על תחושות הציבור ביחס לפוליטיקאים יגיעו אף הם ממצאי סקר זה.

אך בטרם נפנה לדון ברגשות הציבור, אנו עדיין עוסקים בתיאור פעולות הציבור. במדד הדמוקרטיה משנת 2008 נמצא כי רבים מהישראלים תורמים לארגוני מגזר שלישי (80 אחוז מהמשיבים) אולם רק מיעוט מבין הנשאלים התנדב אי פעם בארגון שכזה (37 אחוז מהמשיבים). עדיין, תרומה או חברות בארגון מגזר שלישי נהנו בעת עריכת הסקר משיעור ההשתתפות הגבוה יותר מבין הפעילויות שהזכרנו כהשתתפות פוליטית. בנוגע להשתתפות באירועים פוליטיים, בשנת 2008 נמצא כי רק 26% אחוזים מהנשאלים העידו על עצמם כי נכחו באירוע פוליטי כלשהו במהלך חייהם. בנוסף, רק 1% מהנשאלים ציינו כי נכחו בחוג בית פוליטי אי פעם.

התרומה לארגוני מגזר שלישי איננה מתקיימת בחלל ריק. כפי שמתואר בעבודותיהם של טלשיר ו-הרמן, לבל וצבן, הפניה לחברה האזרחית ולארגוני מגזר שלישי באה על חשבון הזירה הפוליטית וכדי למלא את החלל שנוצר כאשר נטש הציבור את הפעילות הפוליטית המסורתית. בדברים אלו יש כבר אינדיקציה לקיומה של מה שהזכרנו מעלה בשם "פוליטיקה חדשה", בה האזרחים במדינה מעבירים את מרכז פעילותם האזרחית מהמוסדות הפוליטיים ומרחבי הפעולה הפוליטיים המסורתיים לזירות פעולה חדשות, ובראשן להתאגדויות בחברה האזרחית- עמותות, איגודים, ועדי עובדים, מלכ"רים וכו'.

בהקשר זה, לא ניתן יהיה לדבר על הירידה בהשתתפות פוליטית בישראל מבלי להזכיר את קריסת המפלגות. החל בשנות השמונים, וביתר שאת מאז "התרגיל המסריח" של '91, הציבור מגלה מיאוס כלפי המפלגות הפוליטיות. אם בשנותיה הראשונות של המדינה חברות במפלגה

הייתה גבוהה, הרי שבמרוצת השנים פיתח הציבור חשדנות ומיאוס כלפי המפלגות הממוסדות והחל מדיר רגליו משורותיהן (רובינשטיין, 2005). תופעה זו אינה ייחודית לישראל, אם כי בישראל עוצמתה גדולה ביחס למדינות אחרות. קניג וקנפלמן מציינים במחקרם על דעיכת המפלגות המצרפיות (קניג וקנפלמן, 2011) כי אחת התופעות הבולטות בתחום חקר היחסים בין בוחרים ומפלגות היא תופעת פירוק הקשרים (dealignment). תופעה זו אינה ייחודית לישראל והיא מנת חלקן של מפלגות בדמוקרטיות ברחבי העולם. הטענה המרכזית בעניין זה היא שתופעות חברתיות הקשורות למודרניזציה והתפתחויות טכנולוגיות, שיפור ברמת ההשכלה של האוכלוסייה, עליה במספר הדרישות המופנות מהחברה למדינה ועוד, אחראיות לכך שהנאמנויות המסורתיות בין הבוחרים למפלגות נחלשות והציבור עובר לדפוסי השתתפות שאינם קשורים למפלגות. דברים אלו משתקפים בממצאי מדד הדמוקרטיה של המכון הישראלי לדמוקרטיה המראים כי בין השנים 2003 (השנה הראשונה בה נערך המדד) ועד 2012 (המדד העדכני האחרון) שיעורי החברות במפלגות בישראל היו נמוכים מאוד: לרוב, עמד שיעור החברות במפלגות על קרוב לשישה אחוזים מהאלקטורט, כאשר השיעור הנמוך ביותר היה בשנת 2005 עם 4.9 אחוזי חברות במפלגות; השיעור הגבוה ביותר נמדד ב-2011, ועמד על 7.1 אחוזים; ושיעור ההשתתפות הממוצע עמד על 6.12 אחוזים מהאלקטורט (הרמן, 2011). במחקרם, סוקרים קניג וקנפלמן את תופעת פירוק הקשרים ודעיכת המפלגות בישראל. הם מציינים כי בחינת שיעורי החברות במפלגות היא מדידה קשה ביותר. קניג וקנפלמן טוענים כי "אימוץ שיטת הפריימריז יצרה קושי לערוך השוואה במספר חברי מפלגות בישראל בשני העשורים האחרונים. החברים מתפקדים על מנת להשתתף בבחירות הפנימיות ולא כדי להיות חברים פעילים במפלגה. בשל תופעת "החברים המזדמנים" אין מגמה ליניארית במספר החברים במפלגות, היא עולה בשנה שמתקיימים פריימריז ויורדת בשנה לאחר מכן". מדד המכון לדמוקרטיה, על אף שהוא מציג תמונה ברורה של השתתפות נמוכה, אינו מתייחס לבעיית מדידה זו, וממצאיו מתייחסים רק לדיווח עצמי של הנשאלים. כדי להתמודד עם בעיית המדידה, מציגים קניג וקנפלמן שלושה מדדים שונים לבחינת יחסיו של הציבור עם המפלגות-חברות במפלגה, דיווח על חברות במפלגה והבעת אמון במפלגה. הם מראים כי בכל אחד משלושת המדדים האלו ניכרת ירידה באמון ובהזדהות הציבור עם המפלגות הפוליטיות.

על אף שאין מדובר במגמה ליניארית, מראים קניג וקנפלמן כי ישנה ירידה עקבית במספר החברים במפלגות בישראל. קניג וקנפלמן מציגים הן את מספר החברים במפלגות הן את שיעור

החברים מתוך האלקטורט. שיעור ההשתתפות הגבוה המוצג על ידם הוא משנת 1968, אז 382,792 אזרחים, שהיוו 21.8% מהאלקטורט, היו חברים רשומים במפלגות הגדולות בישראל. מספר החברים הגבוה ביותר במפלגות הגדולות בישראל נרשם בשנת 1996, כאשר נציגי שתי המפלגות הגדולות (העבודה והליכוד) נבחרו בפריימריז. באותה שנה 440,021 אזרחים היו רשומים כחברים במפלגות אלו, אך שיעורם מקרב האלקטורט היה רק 11.2. החל משנת 2002, אנו רואים ירידה ברורה ותלולה הן במספר החברים במפלגות הן בשיעורם מתוך האלקטורט.

שנה	סה"כ חברים במפלגות הגדולות	אחוז מהאלקטורט
1968	382,792	21.8
1970	367,631	18
1977	344,197	15.4
1980	368,000	14.8
1986	415,000	14.3
1992	201,697	5.9
1996	440,021	11.2
1999	331,171	7.7
2002	415,000	8.8
2006	210,000	4.2
2009	292,000	5.5

חברות במפלגות בישראל, 1968-2009

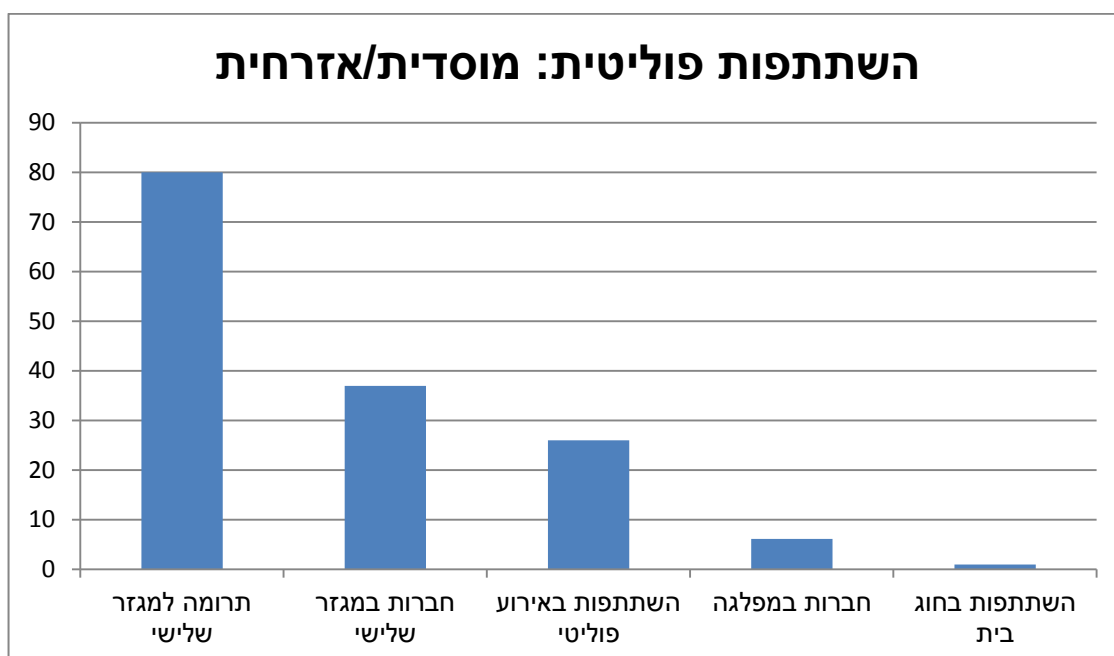
קניג וקנפלמן מראים גם כי ישנה ירידה עקבית בשיעור הדיווח העצמי על חברות במפלגה. כלומר, ישנם פחות ופחות אנשים המדווחים על עצמם כחברי מפלגה. בשנת 1969 24.4% מאזרחי המדינה הזדהו כחברי מפלגות, בשנת 2010 רק 5.4% העידו זאת על עצמם. בעוד שירידה בשיעור החברות במפלגות היא תופעה המתרחשת במדינות רבות, מצאו קניג וקנפלמן כי בישראל התרחשה הירידה התלולה ביותר בשיעור המדווחים על עצמם כחברי מפלגות, ירידה של 78%. לירידה בדיווח העצמי על חברות במפלגות ייתכנו שתי סיבות ושתי מעידות על הידרדרות בקשר שבין האזרחים והמפלגות. סיבה אחת לירידה בדיווח עשויה להיות כי באמת חלה ירידה בחברות במפלגות. לכך אנו מוצאים עדות בנתונים על חברות במפלגות שהוצגו לעיל. סיבה שנייה שעשויה לעמוד מאחורי הירידה בדיווח על חברות במפלגות היא שאזרחים אינם מעוניינים להיות מזוהים עם מפלגות פוליטיות. כפי שנראה להלן, גם להשערה זו יש תימוכין במחקר. עם ירידת קרנן של המפלגות, מעמדן ויוקרתן בעיני הציבור, פחות ופחות אנשים מבקשים להיות מזוהים עם המפלגות הפוליטיות ואינם מעידים על עצמם כי הם חברים בהם.

את שאלת ההזדהות עם המפלגות בחנו קניג וקנפלמן בנפרד. גם במדד זה, הם מראים כי חלה ירידה ברורה וחדה בהזדהות האזרחים בישראל עם מפלגות פוליטיות. בשנת 1969, יותר מ-60% הזדהו כתומכי מפלגה מסוימת, בשנות השמונים מספרם עמד על 50%, בשנות התשעים עמד מספר המזדהים על 30-40%, בשנת 2011 היה מספר המזדהים עם מפלגה פוליטית כלשהי בשפל של כל הזמנים - 20% בלבד. לקראת בחירות 2009 חלה התאוששות קלה, ושיעור המזדהים עלה ל-24% מכל האזרחים. בסך הכל, מאז 1969 ועד 2009 חלה ירידה של 40% בשיעור המזדהים עם מפלגה כלשהי. עוד הם מציינים כי גם בהשוואה בינלאומית, שיעור ההזדהות של אזרחי ישראל עם המפלגות הפוליטיות במדינה הוא נמוך במיוחד.

מחקרם של קניג וקנפלמן משלים את התמונה שהצטיירה בממצאי מדד הדמוקרטיה של המכון הישראלי לדמוקרטיה. המכון הישראלי לדמוקרטיה בוחן החל משנת 2003 את שיעור החברים במפלגות באמצעות סקר. קניג וקנפלמן מוסיפים על מדד זה (שאלון דיווח אישי) שני מדדים נוספים - חברות במפלגות בפועל והזדהות עם מפלגות. בכל אחד מהמדדים האלו ניכרת בישראל ירידה בחברות האזרחים במפלגות ובהידרדרות מעמד המפלגות בעיני האזרחים בישראל. בדומה לשיעור ההצבעה בבחירות, גם במדד החברות וההזדהות עם המפלגות אנו רואים כי החל משנות השבעים חווה ישראל ירידה משמעותית בהשתתפות של האזרחים. ישראל, שבשנותיה הראשונות נהנתה משיעורים גבוהים ביחס למקובל בעולם הן בשיעורי ההצבעה בבחירות הכלליות הן בחברות

במפלגות ירדה במרוצת השנים ומדורגת כיום במקומות נמוכים בהשוואה לדמוקרטיות אחרות בעולם בשני מדדים אלו. במובן מסוים, ניתן לומר שהתחזיות וההבחנות שניסח מיכלס בנוגע להדרת רגלי הציבור מהספירה הפוליטית מוצאות את מימושן בישראל. על אף נתוני פתיחה מרשימים, אנו רואים כי החל בשנות השבעים הציבור בישראל מדיר רגליו ובוחר שלא להשתתף בערוצי ההשתתפות הפוליטית המוסדיים השונים. תוצאתה של תופעה זו הוא נתק הולך וגדל בין האזרחים במדינה ובין הזירה הפוליטית על פניה השונים.

בנקודה זו אבקש לציין כי ניתן לראות בבירור כי ישנה בישראל התחזקות של מגמת מעורבות אזרחית במקביל להיחלשות ונסיגה בהשתתפות הפוליטית המוסדית. ניתן לראות בנתונים המוצגים להלן, כיצד ככל שעוברים מהקוטב האזרחי יותר (תרומה או חברות בארגון מגזר שלישי) אל הקוטב המוסדי יותר (השתתפות באירועים פוליטיים וחברות המפלגה) כך הולך ויורד שיעור המשתתפים בקרב המשיבים לסקר. כמו כן, ניתן לראות- הן במימד הפוליטי הן במימד האזרחי- כי ההשתתפות גבוהה יותר ככל שמידת המעורבות הנדרשת היא נמוכה יותר. כך, שיעור גבוה מאוד מהציבור תורם לארגוני מגזר שלישי, אך שיעור קטן בהרבה מתנדב/עובד בהם; ובאופן דומה, שיעור גבוה (יחסית) מהציבור נכח באירוע פוליטי (הפגנה, עצרת) אך שיעורים נמוכים בהרבה חברים במפלגות או לוקחים חלק בחוגי בית פוליטיים.

העובדה שרבים מהישראלים תורמים לארגוני חברה שלישית אך מדירים רגליהם מפעילות פוליטית מוסדית לפוליטיקה "אזרחית" יכולה לשמש גם היא כאינדיקציה למעבר החברה

בישראל ל"פוליטיקה חדשה", ולכך שהחברה האזרחית הפכה לרשות אוטונומית- בדומה לשוק- הניצבת לצד המדינה כספירה של עשייה ציבורית המנותקת מהספירה הפוליטית. כנזכר מעלה, טלשיר (טלשיר, תשס"ו) מראה כיצד המעבר ממדינת רווחה למדינת שוק יצר משבר אמון בין האזרחים למדינה, אותה התרגלו לראות כאחראית הבלעדית על סיפוק צרכיהם והגנה על זכויותיהם. המעבר להלך רוח ניאו-ליברלי-שוקי נתפס כהתנערות של המדינה מאחריותה כלפי האזרחים ואלו הגיבו בהפניית גב למדינה שאכזבה אותם. את מרצם וציפיותיהם החלו האזרחים לכוון אל השוק כספק השירותים והצרכים או אל החברה האזרחית (במובן ארגוניים חברתיים חוץ-ממשלתיים) כספירה בה הם יכולים להשפיע על החברה ולעצב באמצעותה את סדר היום הציבורי. בדברים אלה מהדהדים דבריו של קנט' מינו מהם הבאתי בחלק הקודם, על הרחבת המונח "פוליטיקה" ככל שמדינת הרווחה הלכה ולקחה אחריות על חלקים גדלים והולכים של חייו אזרחי; כמו גם דבריהם של קניג וקנפלמן על כך שעליה במספר הדרישות המופנות מהחברה למדינה ועוד היא אחד הגורמים להיחלשות הנאמנויות המסורתיות בין הבוחרים למפלגות ולמעבר של הציבור לדפוסי השתתפות שאינם קשורים למפלגות בפרט ולערוצים הפוליטיים בכלל.

בהקשר זה ניתן להזכיר גם את עבודתו של וולפספלד (1984) שגם בה מצוינות שנות השבעים כתקופת שינוי ביחסים בין האזרחים והזירה הפוליטית בישראל. וולפספלד מתאר את השינוי ביחסים בין האזרחים לזירה הפוליטית (ובעיקר הפוליטיקאים והמפלגות) במונחים של ליקויי תקשורת. בשנותיה הראשונות של המדינה, היחסים בין האזרחים ובין המוסדות הפוליטיים התאפיינו בתקשורת בין אישית. ככל שהלכה הזירה הפוליטית ולבשה צביון מקצועי-מוסדי יותר, השתנו גם דפוסי התקשורת בין האזרחים והמוסדות הפוליטיים השונים, ובפרט- המפלגות ונבחר הציבור. הציבור ראה את התמסדות והתמקצעות הפוליטיקה כהפניית עורף והתנערות מאחריות של הפוליטיקאים מאחריותם לאזרחי המדינה. ערוצי התקשורת הפוליטיים המוכרים הלכו והשתנו ונראה היה כי לאזרח הקטן קשה יותר להשיג את תשומת ליבם של המוסדות הפוליטיים השונים. כיוון שכך, פנו האזרחים לערוצים חדשים ולערוצי פעילות מחוץ לזירה הפוליטית כדי להשיג את תשומת ליבם של המוסדות הפוליטיים. על רקע זה ניתן להבין את צמיחת החברה האזרחית כאלטרנטיבה לזירה הפוליטית, כפי שזו מתוארת אצל טלשיר. אזרחי המדינה, שחשו כי הזירה הפוליטית בכללותה הפנתה להם עורף, פנו לחברה האזרחית אשר הפכה מחד לספקית שירותים חלופית ומתחרה למדינה ומאידך לזירת פעילות שבאמצעותה מנסים האזרחים לעורר את תשומת לב המוסדות הפוליטיים למצוקותיהם ובעיותיהם. טלשיר מתרכזת

בתיאור צמיחת החברה האזרחית כאלטרנטיבה למדינה ו-וולפספלד מתרכז בהתפתחות הפוליטיקה של ההתגרות (פרובוקציה) בחברה האזרחית כאמצעי להשגת הקשב של המוסדות הפוליטית. כך או כך, מעבודותיהם עולה כי החל בשנות השבעים החל הציבור להעביר את מרכז הכובד של פעילותו האזרחית מהזירה הפוליטית לזירה האזרחית. דברים אלה מעידים אף הם על מעבר מפוליטיקה מוסדית מסורתית לפוליטיקה אזרחית חדשה. כבמדינות דמוקרטיות אחרות, גם אזרחי ישראל העבירו את מרכז כובד פעילותם האזרחית לזירה האזרחית-חברתית, לפעילויות חברה אזרחית ולפוליטיקה של מחאה ופרובוקציה. צדו השני של מטבע זה היא הירידה בהשתתפות הפוליטית ונטישת ערוצי הפעולה הפוליטיים המוסדיים, מגמה שאת קיומה ביקשתי להציג ולבסס בחלק זה של העבודה.

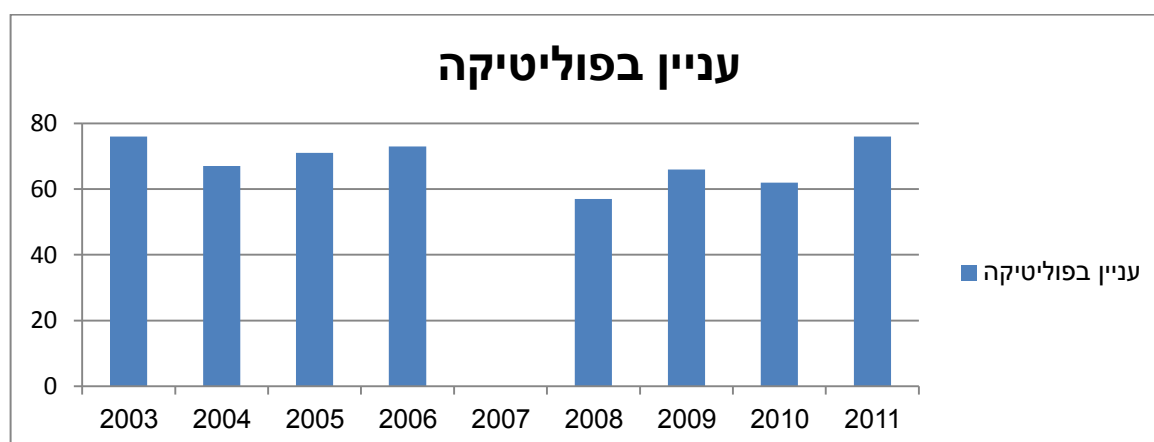
בכל האמור מעלה ניסיתי לבסס את הטענה כי בישראל מתקיימת מידה נמוכה של השתתפות פוליטית מוסדית. בנתונים שהובאו על שיעורי ההצבעה בבחירות לכנסת ראינו כי קיימת ירידה דרמטית בשיעור ההשתתפות לאורך השנים וכי שיעור ההשתתפות בערוץ זה בישראל, על אף שהיה מהגבוהים בעולם, נמצא היום מתחת למתקיים בדמוקרטיות מערביות אחרות (הן ותיקות הן מתפתחות). ראינו כי בישראל השתתפות גבוהה בערוצים אזרחיים לעומת השתתפות בערוצים פוליטיים מוסדיים וכי חלק קטן בלבד מהציבור מעיד על השתתפות בערוצים פוליטיים אלו. לאור ההבחנה שהעמדתי בחלק הקודם, על פיה לא כל הפגנה וכל חוג בית יכולים להיחשב כערוץ השתתפות פוליטית, הרי שיתכן כי מספרים אלו לא משקפים נאמנה את ההשתתפות הפוליטית בישראל. מחד, ייתכן כי המשתתפים בפועל בפעולות בערוצים פוליטיים גבוה ממספר אלו המדווחים על השתתפות (כך, למשל, הוא המקרה עם חברות במפלגות, כאשר לעיתים ישנם יותר חברים רשומים במפלגות מאשר מי שמעיד על עצמו כי הוא חבר מפלגה). מאידך, ייתכן כי חלק מהמעידים על עצמם כי הם השתתפו בהפגנה או בחוג בית לא לקחו חלק באירוע פוליטי, על פי ההגדרה שנתתי בפרק הקודם (למשל, הפגנת ארגונים איכות סביבה מול מפעל מזהם היא אירוע של השתתפות אזרחית אך לא פוליטית). כך או כך, אנו רואים שההשתתפות ושיעור המעידים על עצמם כי השתתפו בפעילות בערוצים הפוליטיים המסורתיים-מוסדיים הולכת וקטנה בישראל. בכך מתקיים התנאי הראשון להגדרת אנטי-פוליטיקה: נסיגה בהשתתפות הפוליטית של האזרחים.

עמדות הציבור בישראל כלפי פוליטיקה:

בחלק הקודם הצגתי הבחנה בין שתי תופעות של השתתפות פוליטית נמוכה: דה-פוליטיזציה ואנטי-פוליטיקה. על פי ההבחנה הזו, לכל תופעה ישנם מאפיינים ייחודיים לה, כאשר דה-פוליטיזציה מתאפיינת באדישות כלפי הפוליטיקה וחסר עניין בה ואילו אנטי-פוליטיקה מתאפיינת בעניין רב בפוליטיקה ובתחושות שליליות כלפיה. החלק הבא יוקדש לבחינת אופי הנסיגה בהשתתפות בישראל- האם מדובר בדה-פוליטיזציה של הציבור בישראל או במגמה אנטי-פוליטית. הטענה שאנסה לבסס היא כי בישראל מתקיימת מזה תקופה ארוכה מגמה מובהקת של אנטי-פוליטיקה.

בחלק הנוכחי, כמו בחלק הקודם, מרבית הנתונים המוצגים מקורם במדד הדמוקרטיה השנתי של המכון הישראלי לדמוקרטיה. הנתונים אשר יוצגו להלן, גם אם יש בהם תנודתיות מסוימת, מציגים תמונת מצב של יחס הציבור הישראלי לפוליטיקה אשר עונה על התנאים המגדירים את תופעת האנטי-פוליטיקה.

ראשית, העניין בפוליטיקה. ציינתי כי אלמנט אחד המבחין בין אנטי-פוליטיקה לבין דה-פוליטיזציה הוא מידת העניין של אזרחי המדינה בנעשה בזירה הפוליטית. דה-פוליטיזציה מאופיינת במידת עניין נמוכה ואנטי-פוליטיקה במידת עניין גבוהה. בכל השנים בהן נערך מדד הדמוקרטיה, גילה הציבור בישראל מידת עניין גבוהה בנעשה בזירה הפוליטית. 2003 הייתה שנת השיא, בה 76% מהציבור העידו על עצמם כי הם מתעניינים בפוליטיקה במידה רבה או מסוימת, ושנת 2008 היא שנת השפל ובה 57% בלבד העידו על עצמם זאת, אולם, אף בשנת השפל, למעלה ממחצית הציבור בישראל העיד על עצמו כמי שמתעניין בפוליטיקה.

* ב-2007 לא נשאלה במסגרת סקר הדמוקרטיה השאלה הנוגעת לעניין בפוליטיקה.

כמו כן, הציבור הישראלי דואג להיות מעודכן היטב בנעשה בזירה הפוליטית. למעשה, במשך כל השנים בהן נערך מדד הדמוקרטיה, שיעור גבוה ביותר מהמשיבים העידו על עצמם כי הם מתעדכנים על הנעשה בזירה הפוליטית בתדירות גבוהה. גם כאן, שנת השיא היא 2003, ובה 87% מהנשאלים העידו על עצמם כי הם מתעדכנים בנעשה בפוליטיקה בכל יום או כמה פעמים בשבוע. שנת השפל היא 2010, ובה 76% מהנשאלים העידו על עצמם כי הם מתעדכנים בתדירות זו בנעשה בזירה הפוליטית.

כמו כן, חלק גדול מאוד מהציבור בישראל משוחח באופן תדיר עם משפחתו וחבריו על נושאים פוליטיים. בשנת 2008 דיווחו 57% מהציבור על כך שהם משוחחים עם חבריהם ומשפחתם על נושאים באופן פוליטי בתדירות גבוהה, ובשנת 2011 דיווחו כך 70.6% מהנשאלים.

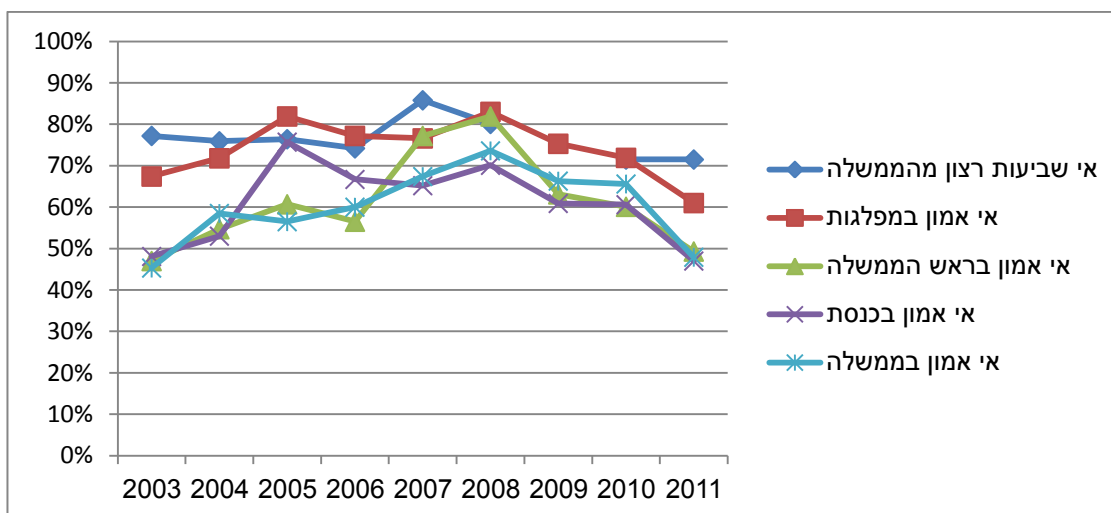
משתקף מן הנתונים האלו התנאי לפסילת אפשרות הדה-פוליטיזציה של הציבור בישראל ואחד משני התנאים הנדרשים כדי לקבוע כי היחס לפוליטיקה בישראל הוא אנטי-פוליטי. שכן, מנתונים אלו עולה באופן חד משמעי כי הציבור בישראל הוא בעל עניין רב בפוליטיקה, דואג להתעדכן בה בתדירות גבוהה ולעיתים קרובות נוהג לשוחח על נושאים פוליטיים עם בני משפחה וחברים. כיוון שכך, אנו רואים בוודאות כי התנאי להגדרת קיומה של תופעת הדה-פוליטיזציה-אדישות מצד הציבור לנעשה בספירה הפוליטית-אינו מתקיים בישראל.

להלן יוצגו נתונים לגבי עמדת הציבור כלפי הנעשה בספירה הפוליטית, ועל פיהם אבקש לקבוע כי נוסף על עניין גבוה בנעשה בספירה הפוליטית, מתקיימת בישראל מגמה ארוכת שנים של יחס שלילי כלפיה. במידה והטענה לגבי יחסם השלילי של אזרחי ישראל לספירה הפוליטי יבוסס, הרי שיתמלאו שני התנאים הנדרשים כדי לקבוע שבישראל מתקיימת מגמה ברורה של אנטי-פוליטיקה.

בין היתר, מדד הדמוקרטיה של המכון הישראלי לדמוקרטיה בוחן את עמדות הציבור בישראל כלפי הספירה הפוליטית. לאורך השנים, ניתן לראות תצוגה עקבית וחזקה של חוסר אמון וסלידה של חלקים גדולים מהציבור מהספירה הפוליטית ומהנעשה בה. הדבר בה לידי ביטוי בהיעדר אמון של הציבור בשחקנים פוליטיים שונים, היעדר אמון ביכולתם להשפיע על הנעשה בספירה הפוליטית והיעדר רצון להשתלב בה.

מה שניתן לראות בבירור בגרף המוצג להלן הוא כי בכל השאלות שעניינן אמון ושביעות רצון הציבור ממוסדות ונושאי תפקידים פוליטיים, יותר ממחצית הציבור דיווח כי אין לו אמון בהם

(מוצגת סכימת התשובות "אין אמון כלל" ו-"אמון במידה מועטה"). על אף שלא מדובר במגמה חד משמעית של אי אמון גובר, וממצאי המדד מראים תנודתיות מסוימת באמון ובשביעות הרצון של המשיבים מנושאי התפקידים והמוסדות הנבדקים, עדיין ניתן לומר בביטחון מלא כי מידת אי האמון של האזרחים במוסדות ונושאי תפקידים פוליטיים היא גבוהה מאוד, ומגיעה לעיתים עד לשמונים וחמישה אחוזים מהמשיבים.

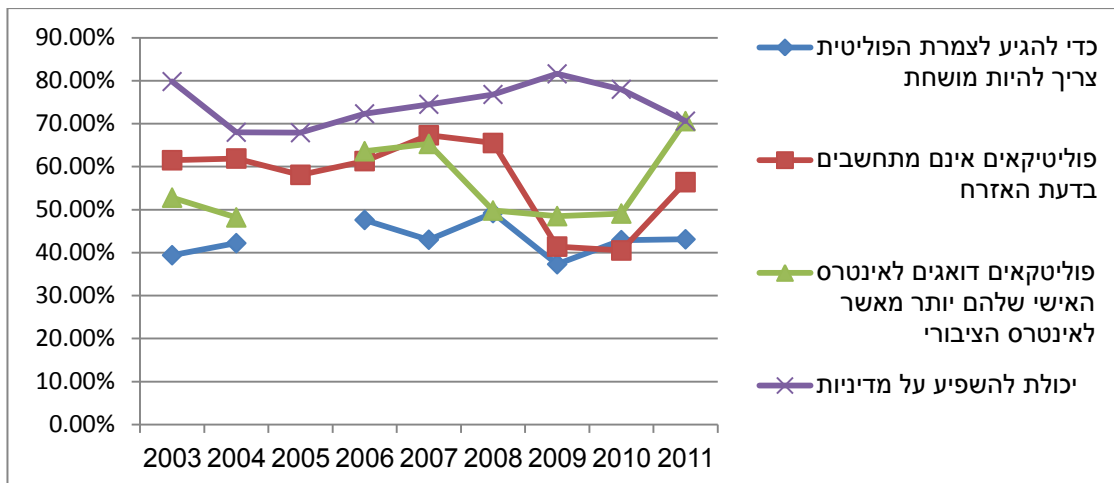

אמון ושביעות רצון הציבור במוסדות ונושאי תפקידים פוליטיים

בנוסף, עולה ממצאי המדד כי הציבור בישראל רואה בפוליטיקה עיסוק "מלוכלך" ומאוס. לאורך, השנים, מעל ארבעים אחוזים מהמשיבים הסכימו עם הקביעה כי "כדי להגיע לצמרת הפוליטית בישראל צריך להיות מושחת" (ממוצע 43% מהמשיבים¹). כמו כן, מעל חמישים אחוזים מהמשיבים סבורים כי "פוליטיקאים דואגים לאינטרס האישי שלהם יותר מאשר לאינטרס הציבורי" (ממוצע 56% מהמשיבים). בנוסף, מעל חמישים אחוזים מהמשיבים מסכימים לקביעה כי "פוליטיקאים אינם מתחשבים בדעת האזרח ברחוב" (ממוצע 57% מהמשיבים). אולי תחושות אלו של הציבור ביחס לפוליטיקאים ולעיסוק בפוליטיקה הן שהביאו לכך שרוב מוחלט של המשיבים מסכימים לקביעה כי להם ולחבריהם אין יכולת להשפיע על מדיניות הממשלה (ממוצע 74% מהמשיבים) ולא היו ממליצים להיכנס לפוליטיקה (66.9% ב-2008, 57.8% ב-2011).

¹ הממוצעים מציגים ממוצע לאורך השנים של סכימת שיעור המשיבים: "מסכים מאוד" ו-"די מסכים".

עמדות הציבור ביחס לפוליטיקאים

*ב-2005 לא נשאלו השאלות על דאגת הפוליטיקאי לאינטרס העצמי שלו ועל האמונה כי כדי להגיע לצמרת הפוליטית צריך להיות מושחת

אם כן, נראה כי שני התנאים הנדרשים כדי להכריז על קיומה של אנטי-פוליטיקה מתקיימים בישראל. בנוסף למידת עניין גבוהה בנעשה בספירה הפוליטית, אנו רואים כי קיימת בישראל תופעה מבוססת של אי אמון וסלידה ממוסדות ונושאי תפקידים פוליטיים.

בירור הסיבות לתחושות אלו בקרב הציבור היא נושא חשוב כשלעצמו, וראוי לבחינה נפרדת שאין מקומה בעבודה זו. אולם, אבקש להציג כאן כמה גורמים אשר תורמים לקיומן של אותן תחושות אנטי-פוליטיות בקרב הציבור בישראל, ואשר יש בהן עניין לנושא הנידון בעבודה זו- שאלת היות מחאת קיץ 2011 תופעה של חזרה לפוליטיקה או של אנטי-פוליטיקה.

הסבר אחד מוצע אצל אייל נווה (נווה, 2008) ועניינו בואקום האידיאולוגי שניתן למצוא בקרב חלקים גדולים של הציבור (בדמוקרטיה בכלל ובישראל בפרט). על פי טיעונו של נווה, שנותיה המוקדמות של המאה העשרים אופיינו בפוליטיקה אידיאולוגית, שמצאה את ביטוייה (בין היתר) בחינוך פוליטי-אינדוקטריני של הציבור (ובפרט הנוער) במדינה. הוא מציין בין האידיאולוגיות הפוליטיות הללו את הסוציאליזם, הקומוניזם, הפשיזם והנאציזם. כתגובת נגד לאידיאולוגיות אלו ולתוצריהן (ובכלל זה החינוך), מתאר נווה כיצד במדינות דמוקרטיות השתרשה המגמה לפיה החינוך במדינה דמוקרטית צריך להיות חף מאידיאולוגיה ומטרתו היא להנחיל ערכים דמוקרטיים ממסדיים בלבד, כלומר להתמקד בהענקת כלים דמוקרטיים לכולם תוך שמירה על חופש הבחירה ע"י הוצאה מוחלטת של פוליטיקה סיעתית אידיאולוגית ממתחם בית הספר.

ע"פ נווה, בישראל תופעה זו התבטאה בהעדפת ה"ממלכתיות", אשר רוקנה מכל תוכן פוליטי אידיאולוגי, והשאירה את הזירה הזאת לתנועות הנוער ולחינוך בלתי פורמאלי. אולם, כיום אנו יודעים כבר לומר כי הוצאת הפוליטיקה האידיאולוגית כליל ממערכת החינוך הביאה לתוצאות הפוכות מהמקווה. אומר נווה: "אנו עדים לצמיחתו של דור "נטול אידיאולוגיה", שהיכרותו עם פוליטיקה (הן על הפן האידיאולוגי שלה והן על הפן המוסדי-בירוקראטי שלה) נעשית רק על צדדיה השליליים ורק בצורה רדודה ושטחית. לכן, אותו דור מתעב פוליטיקה ורואה בה תחום עיסוק בזוי. דור זה מפתח תגובות עוינות לעיסוק הפוליטי ונמנע מכניסה לתחום הציבורי, לא מממש את זכותו הדמוקרטית לבחור, ומכאן לשלוט על עתידו, ואם עושה זאת הרי פועל מתוך ניכור והעדפת הרע במיעוטו. יתרה מזאת, בקרב חלקים נרחבים מהדור הצעיר הסלידה מהפוליטיקה מפתחת נטייה לאימוץ ניהיליזם קיצוני או כמיהה לחלופה סמכותית טוטליטארית. הניהיליזם הקיצוני מתבטא בבריחה מהתחום הציבורי, בורות כלפי מנגנוני הפעלת הכוח, אפאטיות ואדישות למתרחש מעבר לדלת אמותיהם. הכמיהה הטוטליטארית מתבטאת יותר מכל בציפייה ל'איש חזק שיעשה פה סדר'".

חוקרים ישראלים נוספים העלו טענה המשלימה במידה רבה את הטענה שמעלה נווה: ככל שהציבור מתרחק מהפוליטיקה, כך הוא פחות פעיל במסגרות פוליטיות ובקיא בנעשה בהן. כיוון שכך, הולכת וגוברת תלותו בדיווחי התקשורת על הנעשה בזירה הפוליטית. כאשר הוא נחשף לידע פוליטי רק (או בעיקר) דרך אמצעי התקשורת, מקבל האזרח תמונה חלקית ומוטה לרעה של הנעשה בה. התקשורת, מטבעה, מדגישה את השלילי ואת הדרוש תיקון. כאשר התקשורת היא ערוץ הידע היחידי בין האזרח למוסדות הפוליטיים, לא פלא הוא שדעתו של האזרח על מדינתו הולכת ונעשית שלילית יותר. זאת ועוד, כאשר הציבור בקיא פחות בתהליך הדמוקרטי, באפשרויות הפוליטיות השונות הקיימות תחת הגדרת המשטר הדמוקרטי, וככל שהוא יודע פחות על מצב במדינה בהשוואה לעולם או לתקופות קודמות במדינה- כך הולך האזרח ונהיה פגיע יותר להטיות פופוליסטיות מטעם השחקנים הפוליטיים והתקשורת. אנו עדים למעגל קסמים: ככל שהציבור יודע פחות על פוליטיקה כך הוא מפתח סלידה כלפיה, וככל שהוא מפתח סלידה אליה, כך הוא מתרחק ממנה וממילא יודע עליה פחות (Sheafer, 2007, Wolfsfeld, 1997).

תופעה זו זכתה במקום אחד לכינוי "אפקט הדיילי שואו", בהתייחס לתכניתו הפופולארית של המגיש האמריקאי ג'ון סטוארט (Baumgartner & Morris, 2006). סקר שנערך בארה"ב מצא כי "הדיילי שואו" הוא מקור האינפורמציה העיקרי עבור צעירים בכל הנוגע לנושאים פוליטיים.

העובדה כי מדובר בתכנית בעלת אוריינטציה קומית-סטירית אינה מונעת מאותו ציבור להתייחס ל"דיילי שואו" כאל מקור מהימן לידע פוליטי. כיוון שה"דיילי שואו" הינה תכנית סאטירה והומור, יש לה- עוד יותר מאשר לתכניות החדשות ולתכניות האינפורמטיביות- עניין להתמקד בטעון התיקון, בשלילי ובמגוחך. יש כאן ביטוי נוסף לאותו "מעגל קסמים" שתיארנו מעלה: אמון הציבור בספירה הפוליטית נחלש, ועדיין, כדי לקבל החלטות מושכלות וכדי להישאר אזרחים פעילים ומעורבים בחברה, עליו להשיג מידע הנוגע לאותם נושאים פוליטיים. מידע זה נמצא זמין לו בערוצים חליפיים ובעיקר בתקשורת. המידע המוגש לו בידי התקשורת מביא לחיזוק עמדתו של הציבור בחוסר אמונו ובסלידתו מהפוליטיקה, מה שבתורו מביא לריחוק נוסף מהספירה הפוליטית. עדויות לתהליך זה ראינו מעלה, כשהזכרנו את הירידה בשיעור ההתעניינות של אזרחים בפוליטיקה. תהליך התרחקות זה הביא לפריחתם של מגמות תקשורתיות חדשות שביקשו להיות נגישות יותר לציבור, שהלך ונעשה מרוחק יותר ובקי פחות בנושאים הפוליטיים. בין מגמות אלו ניתן למנות את הפופולריזציה והפשטנות שהפכו מנת חלקן של מהדורות החדשות, את הפופולאריות הגוברת של תכניות אירוח ומגזינים בנושאים פוליטיים-חברתיים, בהם מוצגת תמונה פשוטה וקלה להבנה של נושאים שלעיתים הינם סבוכים וטעוני בירור, ואחרונה- פריחתן של תכניות האינפורמטיביות, הבידור והסאטירה.

לענייננו, חשוב לציין כי כל המגמה שתוארה זה עתה קיימת ושרירה גם בישראל והשפעתה נרחבת ומשמעותית. בנתונים שהובאו מעלה ראינו כי אחוז נכבד מהאוכלוסייה מתעדכן באופן שוטף ותדיר בעניינים פוליטיים על ידי קריאה בעיתונים או צפייה בטלוויזיה. בקרב קטינים, אמצעי התקשורת הם הערוץ השלישי בדירוגו מבין הערוצים בהם הם מקבלים מידע פוליטי, לאחר השפעת ההורים והלימודים בבית הספר. אצל הבגירים, אמצעי התקשורת הם הערוץ הראשון- ולמעשה, היחיד- אשר ממנו הם מקבלים מידע פוליטי (אריאן, 2006). הטענה כי התקשורת היא, למעשה, הערוץ היחיד אשר ממנו מקבלים הבגירים את האינפורמציה הפוליטית שלהם נתמכת על ידי הנתונים על השתתפות פוליטית של בגירים בחוגים ואירועים פוליטיים, בארגונים חברתיים, ובמפלגות פוליטיות. שיעורי ההשתתפות הנמוכים כל כך בכל אותם הערוצים, מול האחוזים הגבוהים כל כך של צריכת מידע בערוצי התקשורת מראים כי אף ישראל שותפה למגמה בה ייצור הידע הפוליטי ותיווכו לציבור נערכים בזירה התקשורתית יותר מאשר בספירה הפוליטית. לפיכך גם קביעת סדר היום ובמידה לא מבוטלת אף התודעה והמודעות הפוליטית של האזרחים מתרחשות בזירה התקשורתית ולא בזו הפוליטית-חברתית.

מחקר שנערך באוניברסיטה העברית בחן את מידת החשיפה לתכניות בידור ולחדשות בקרב שלוש קבוצות באוכלוסייה: הצעירים (18-32) גילאי הביניים (33-40) והמבוגרים (41 ואילך). נמצא כי קבוצת הצעירים דיווחה על חשיפה גבוהה ביותר לתכניות בידור (ובראשן, שוב, התכנית "ארץ נהדרת") ועל חשיפה נמוכה ביותר לחדשות. עוד גילה המחקר כי להבדלים אלו בחשיפה למדיה השונה יש השפעה על התודעה והעמדות הפוליטיות של האזרחים- הצעירים, שהושפעו מתכניות בידור ולא מתכניות חדשות ואקטואליה, גילו יחס חשדני יותר כלפי המנהיגים הפוליטיים מאשר שתי הקבוצות האחרות. עד כדי כך הגיעו הדברים, שבקבוצת הצעירים, רבים הביעו חוסר אמון אף במנהיג המפלגה אליה דיווח כי הם מתכוונים להצביע, וזאת בהתבסס על הצגת דמותו בתכנית "ארץ נהדרת". עוד התגלה כי השפעת התכנית הייתה רבה במיוחד על אותם צעירים המוגדרים "קולות צפים" ובעת מילוי השאלון עוד לא החליטו עבור מי הם עתידים להצביע (בלמס-כהן, 2008).

נתון נוסף התומך בטענה כי סדר היום הלאומי נקבע בזירה התקשורתית ולא בזו הפוליטית נמצא במחקר שנערך באוניברסיטת תל אביב, שם נתגלה כי 49% מהנשאלים דיווחו כי התקשורת אמינה בעיניהם יותר מהפוליטיקאים, בעוד רק 19% דיווחו כי הפוליטיקאים אמינים בעיניהם יותר מאשר אמצעי התקשורת (12% השיבו כי לא יאמינו לאף אחד מהגורמים, והיתר ענו "תלוי"). במידה מסוימת יש כאן אמירה התומכת בממצאי עבודתה של בלמס-כהן: תכניות האקטואליה והבידור קעקעו את אמינותו של הפוליטיקאי במידה כה רבה, עד שהציבור רואה את איש התקשורת כאמין יותר מהפוליטיקאי. בסקר שערך מכון הרצוג נבדקה גם מידת האמון שמייחס הציבור לתקשורת ולפוליטיקאים בנפרד- ולא רק אלו מול אלו. תוצאות בדיקה זו גילו כי מידת האמון לו זוכים הפוליטיקאים הוא נמוך בהשוואה למתרחש במדינות דמוקרטיות- מערביות שונות. לעומת זאת, האמון שנותן הציבור בישראל באמצעי התקשורת שלו היא גבוהה ביחס למצב במדינות אלו. אין בכך כדי לומר שהציבור הולך כעיוור אחרי התקשורת. הנקודה אליה חשוב לשים לב היא כי בעוד התקשורת זוכה ליחס ספקני-חקרני, הרי שהפוליטיקאי והספירה הפוליטית זוכים לבוז וביטול מוחלטים.

צוין מעלה כי מעבר זה מערצני הידע הישנים לאלו החדשים משפיע בעיקר על שכבת הגיל הצעירה יותר (18-35). מחד, נראה זה אך טבעי כי הדור הצעיר יותר, שנולד ומורגל במדיומים החדשים (טלוויזיה מסחרית רב-ערוצית, אינטרנט) ובצורות התקשורת החדשות (מגזינים, תכניות אירוח, אינטרנט, רשתות חברתיות) יעדיף אותן על פני אלו הישנות. מאידך, חשוב כי נשים לב

לתהליך המתרחש בעקבות המהלך הטכנולוגי הזה, הניטראלי לכאורה: יש כאן תהליך של ירידה זוחלת במודעות הפוליטית של האזרחים ובקרבתם והבנתם בנושאים פוליטיים. ככל שהזמן עושה את שלו, אותם דורות שהיו מורגלים בהשתתפות פוליטית ילכו וירדו מן המפה הפוליטית ואת מקומם יתפסו אותם צעירים ההולכים ומתרחקים מן העיסוק בפוליטיקה. אותם צעירים שייכים לדור שמדבר "תקשורתית" שוטפת, אולם "פוליטיקה" הולכת ונעשית לו שפה זרה ובלתי מובנת. בסעיפים הבאים אפנה לתאר את תולדות מחאת קיץ 2011. אנסה לבסס את הטענה כי המחאה הייתה מופע של פוליטיקה חדשה, של ריחוק והתנערות מהמוסדות הפוליטיים המסורתיים, ושיאה של מגמה אנטי-פוליטית מבוססת ו-ותיקה בישראל.

חלק שלישי - מחאת קיץ 2011:

החלק הראשון בעבודה עסק בשאלות מושגיות: מהי פוליטיקה, מהי השתתפות פוליטית, מהן תופעות הדה-פוליטיזציה והאנטי-פוליטיקה. החלק השני נועד לבסס את הטענה לקיומה של מגמה אנטי-פוליטית בישראל. בחלק הנוכחי אתאר את מחאת קיץ 2011 ואבסס את הטענה כי הייתה תוצר וביטוי של אותן מגמות אנטי-פוליטיות שהוצגו מעלה. בחלק הבא של העבודה אקיים דיון ובו אציג את הטענה כי המחאה הייתה דוגמא מובהקת לאופן בו "פוליטיקה חדשה" הופכת "לפוליטיקה אנטי-פוליטית".

סקירה כללית:

ב"מחאת קיץ 2011" אני מתייחס לאירועים שהחלו בהקמת מאהל המחאה ב-14 ליולי והסתיימו במה שכונתה "הפגנת המיליון" ב-4 לספטמבר 2011, ולפעולותיהם ודבריהם של מי שכונו "מנהיגי המחאה החברתית" והיו מהוגיה ומוציאה לפועל. קבוצה זו מונה שבעה חברים עיקריים: דפני ליף, סתיו שפיר, (בני הזוג) רגב קונטס ושיר נוסצקי, יונתן לוי, רועי ניומן ויגאל רמב"ם. שביעיה זו היא הקבוצה שיזמה והוציאה לפועל את הקמת מאהל המחאה הראשון, עמדה במוקד הסיקור התקשורתי, הקימה והפעילה את הגוף שכונה "מטה המאבק לצדק חברתי", תזמנה את פעילויות המחאה השונות ובעיקר את הקמת המאהלים ואת קיומן של עצרות ענק, והעמידה דרישות שונות בפני הכנסת והממשלה.

ראשית האירועים הוא במאהל מחאה שהקימו מספר צעירים בשני מוקדים, בתל אביב ובירושלים, וזאת בעקבות יוזמתה של דפני ליף, עד אז צעירה תל אביבית אלמונית, לאחר שפונתה מהדירה אותה שכרה משך שלוש שנים ולא מצאה דירה חלופית במחיר שיכולה הייתה להרשות לעצמה. ליף יצרה דף "event" ברשת החברתית facebook, ובו הזמינה אנשים להצטרף אליה במחאה על מחירי הדיור בתל אביב².

בצהרי יום שישי, ה-14 ליולי, הוקם מאהל המחאה הראשון, ברחבת תיאטרון "הבימה" בשדרות רוטשילד בתל אביב. תחילתה של המחאה הייתה צנועה, ועל אף שאלפים אישרו הגעתם לאתר המחאה בעמוד הפייסבוק שיצרה ליף, בשעות הראשונות להקמתו, שעות הצהריים, לא זכתה יוזמת המחאה למצטרפים רבים או לסיקור תקשורתי מיוחד. אולם, לקראת הערב, החלו עוד ועוד אנשים להתאסף סביב מאהל המחאה ויוזמת המחאה החלה לצבור מומנטום. לכתבים

² <http://www.facebook.com/events/114332568661646>

שסיקרו את הקמת המאהל אמרה ליף: "זוהי רק ההתחלה. דברו איתי כשכל שדרות רוטשילד יהיו מלאות באוהלים" (פרנקל וקריסטל, Ynet, 14.7.11). אמרה, וידעה מה היא אומרת. בתוך ימים אחדים התמלאו שדרות רוטשילד באוהלים, ומאהלים נוספים החלו לקום ברחבי הארץ. תנועת המחאה החלה קורמת עור וגידים, ומאירוע וירטואלי בעמוד פייסבוק, הלכה המחאה וקנתה לעצמה אחיזה איתנה במציאות החברתית בישראל.

לא לחינם נמצאו כתבים לסיקור המחאה עוד בטרם זו הצליחה למשוך אפילו עשרות בודדות של תומכים. עוד בטרם הוקם האוהל הראשון בשדרות רוטשילד, זכתה המחאה לליווי תקשורתי צמוד. התקשורת והמחאה ניזונו זו מזו-ככל שגדלה התמיכה במחאה, גדל הסיקור התקשורתי לו זכתה, וככל שגדל הסיקור התקשורתי לו זכתה המחאה, כך גדלה התמיכה בה.

לענייננו, נציין רק כי הסיקור התקשורתי הנרחב לו זכתה המחאה משך את תשומת ליבם של פוליטיקאים מכל קצוות הקשת הפוליטית. בשבוע הראשון למחאה, כאשר ברחבי הארץ היו פרושים לא יותר מקומץ מאהלי מחאה, ובהם לא יותר מכמה מאות מוחים, זכו המפגינים למידה גדולה מאוד של תשומת לב מצד פוליטיקאים מימין ומשמאל, מהקואליציה ומהאופוזיציה כאחד. עוד בשבוע הראשון, לפני קיום עצרת המחאה הראשונה ולפני שהפכה למחאת המונים, יכלו יוזמי המחאה לרשום לזכותם הישג מרשים בתפישת תשומת הלב של הציבור ושל פוליטיקאים כאחד: יממה לאחר הקמת המאהל הראשון (ב-15 ליוני) באו לבקר ולהביע תמיכה חברי הכנסת דב חנין (חד"ש), ניצן הורוביץ (מרצ) ומירי רגב (ליכוד). בעוד שחברי הכנסת חנין והורוביץ (שניהם ממפלגות אופוזיציה שמאליות) התקבלו בעין יפה על ידי הנוכחים, הרי שחברת הכנסת רגב (חברת מפלגת השלטון הימנית) נתקלה בעוינות מצד המפגינים, שהובילה לעימות קולני עם יוזמת המחאה, דפני ליף, ולסילוקה של ח"כ רגב מהמאהל כאשר אחד המפגינים מתיז לעברה כוס מים. תקרית זו הייתה הראשונה לעורר את שאלת הזיהוי הפוליטי של יוזמי המחאה והמשתתפים בה. עוד בשבוע הראשון- ראש הממשלה נתניהו קרא למוחים לבוא ולהפגין מול הכנסת כדי "לעזור לו להעביר רפורמה" (16.7). קריאתו נפלה על אוזניים כרויות, שכן יממה מאוחר יותר (17.7), ורק שלושה ימים לאחר הקמת המאהל הראשון, הוזמנו נציגי המוחים לכנסת לדיון מיוחד בועדת הכלכלה. בדיון, סתיו שפיר, מיוזמי ומובילי המחאה, הניחה את הבעיה לפתחם של הפוליטיקאים. "המאבק הזה חשוב לכולם", אמרה שפיר, "אנחנו מחפשים פתרון לא רק לצעירים- אלא לכל מי שגר במדינה הזו. ההצעות שמדברות על פתרונות לטווח הרחוק לא מתאימות לנו. אנחנו מחפשים פתרונות מידיים....אנחנו לא אנשי נדל"ן, אין לנו ידע. אנחנו

מתייעצים עם אנשי מקצוע, אבל הידע לא נמצא אצלנו, אנחנו מבקשים (מהפוליטיקאים) להביא לנו פתרונות" (לביא, Ynet, 18.7.11). אך הפתרונות שהציעו הפוליטיקאים, ובראשן רפורמת הועדות הארציות לדיוור לאומי (וד"לים) שהציע ראש הממשלה נתניהו, לא היו מקובלים על מנהיגי המחאה. ביום חמישי, ה-20 ליולי, שישה ימים לאחר הקמת מאהל המחאה הראשון, כינסו דפני ליף ושותפיה להנהגת המחאה מסיבת עיתונאים ובה הכריזו: "ממשלות ישראל ממשיכות לאכזב אותנו...אנו חשים מאוכזבים ונבגדים...זו המדינה שלנו, והגיע הזמן להחזירה לעם". רגב קונטס הוסיף ואמר, בהתייחסו להצעת הרפורמה של ראש הממשלה נתניהו: "ביבי אמר שיש לו כמה הפתעות. גם לנו יש" (פיילר, Ynet, 20.7.11). במעמד זה הכריזו מובילי המחאה על קיומה של עצרת מחאה המונית שתתקיים במוצאי שבת ה-23 לחודש. רועי נוימן, גם הוא חבר ב"מטה המאבק", הוסיף על כך כי "הגיע הזמן שהממשלה תתעורר ותפסיק לפעול נגד הציבור". עוד הוא אמר כי בעצרת לא ינאמו פוליטיקאים כלל, אלא רק נציגי המוחים (זייתון, Ynet, 23.7.11). בעצרת עצמה דיברו נציגי המוחים בקול אחיד, נגד הפוליטיקאים בכלל ונגד הממשלה המכהנת וראש הממשלה נתניהו בפרט. דפני ליף, הנואמת המרכזית של הערב פנתה לנבחרי הציבור ואמרה: "תשברו את הראש, אנחנו נבנה מדינה משלנו, מדינה בתוך מדינה, ונקים אוהלים. אנחנו לא פראירים ואנחנו הכוח, אנחנו העם". יהודה אלוש, נציג מאהל המחאה של באר שבע פנה מעל הבמה לחברי הממשלה ואמר: "ממשלה שמנה ושבעה, נמאסתם. באנו היום להגיד לכם- אתם גונבים לנו את המדינה". דברים דומים הופנו לראש הממשלה. דפני ליף אמרה בדבריה: "ביבי, דחפת אותנו לנקודת שפל. שברת את גב הגמל והגמל משתולל ברחבי הארץ. ביבי, אם לא תתקן, אתה מפוטר". החרה החזיק אחריה יגאל רמב"ם שאמר: "מר נתניהו, ניאלץ להיפרד כידידים. דרכינו נפרדות, אתה מפוטר!" (קייס וזיתון, Ynet, 24.7.11).

אירועי השבוע הראשון, מהקמת המאהל ועד עצרת המחאה, קבעו את הטון להמשך דרכה של המחאה. מאז אותה עצרת ועד ל"הפגנת המיליון" שהתקיימה בתחילת ספטמבר, ראה כל שבוע בהקמת מאהלי מחאה חדשים ובהגדלתם של מאהלים קיימים, כל שבוע הסתיים בעצרת או בצעדה רבת משתתפים, ובה נישאו נאומים רבים בשבח "העם" ובגנות הפוליטיקאים בכלל, ואלו המכהנים בכנסת ובממשלה בפרט. בכל אותה תקופה המשיכו כלי התקשורת המרכזיים בישראל לסקר בהרחבה את המחאה.

בעמודים הבאים אגש לבסס את הטענה כי מחאת קיץ 2011 הייתה מופע של פוליטיקה חדשה, "פוליטיקה אנטי-פוליטית". בהתבסס על ההגדרות והקטגוריות שהצגתי בחלקיה הקודמים של העבודה אבחן התפתחויות, מאורעות ומגמות שאפיינו את המחאה ואראה כי מחאת הקיץ לא הייתה דוגמא לדח-פוליטיזציה של השיח החברתי בישראל ולא דוגמא למעורבות והשתתפות פוליטית של ציבור האזרחים במדינה בפעילות ישירה במוסדות הפוליטיים, אלא של פעילות אזרחית עקיפה, הבאה להשפיע על המוסדות הפוליטיים מבחוץ. אראה גם כי הכוח המניע המרכזי במחאת הקיץ היו תחושות אנטי-פוליטיות חזקות שאת קיומן ושורשיהן הצגתי בחלק הקודם.

פוליטי או לא פוליטי- נקודה למחשבה לפני שמתחילים:

אחד הויכוחים שהתנהלו סביב מחאת קיץ 2011 היה בשאלה האם המחאה היא פוליטית או שאינה פוליטית. בחלקה הראשון של העבודה עמדתי על כך ש"פוליטיקה" ונגזרותיה הם מונחים מורכבים הנתונים לפרשנויות שונות. ראינו כי ישנם האומרים כי המושגים "פוליטיקה", "השתתפות פוליטית", "פעילות פוליטית" וכו' נמתחו בעשורים האחרונים עד כדי שעוקרו ממשמעות. מולם, הצגנו את הספרות המציגה "פוליטיקה חדשה" כמושג מסגרת להרחבת מרחבי, ערוצי ודפוסי הפעולה האזרחיים במדינה. מה שבעיני אחדים הוא אובדן משמעות ומיומנויות יסוד אזרחיות בעיני אחרים הוא התפתחות בלתי נמנעת של יחסי אזרח-מדינה בעולם פוליטי משתנה. לנוכח עמימות זו של המושגים ה"פוליטיים", אין זה פלא ששאלה פשוטה למראה כמו "האם המחאה היא פוליטית?" זכתה לתשובות שונות מפי גורמים שונים.

במדד הדמוקרטיה משנת 2008, מציגים המחקרים שתי תופעות העולות ממצאי סקר הדמוקרטיה השנתי. האחת, הציבור בישראל- באופן גורף וחוצה מגזרים- אינו נותן אמון במוסדות הפוליטיים. שנית, הציבור בישראל רואה את המדינה (ולא את החברה האזרחית או את כלכלת השוק) כמי שאמורה "לנהל את העניינים" ולתת לאזרחיה את מלוא מגוון השירותים החברתיים והאחרים. בהתבסס על נתוני מדד הדמוקרטיה השנתי שעורך המכון (ואותם הצגתי בחלק הקודם) קובעים המחקרים כי "התחושה הרווחת בציבור היא שהמערכת הפוליטית אטומה לקולו ולצרכיו של האזרח. מסיבות כאלה ואחרות (שאינן מוצדקות) בחרה המדינה לסגת מן המרחב הציבורי וחדלה למלא את חובותיה לאזרחיה; הפוליטיקאים אינם בעלי כישורים ראויים; והפוליטיקה כעיסוק מתאימה כיום רק למי שמוכן להגמיש את אמות המידה המוסריות שלו מעבר לסביר ולראוי"

(אריאן, 2008 : 66). לעומת זאת, מצאו עורכי הסקר כי "גם אם הלכה ונשחקה בשנים האחרונות, מרכזיות המדינה עדיין טבועה עמוק בתודעה הציבורית...רוב ברור של הציבור בישראל מסכים לטענה שהיה עדיף שהמדינה תמשיך במעורבותה הקודמת בתחומי הכלכלה והחברה...הציבור בישראל מעדיף לקבל שירותים מן המדינה ולא מארגונים חברתיים" (שם, 2008 : 5-83).

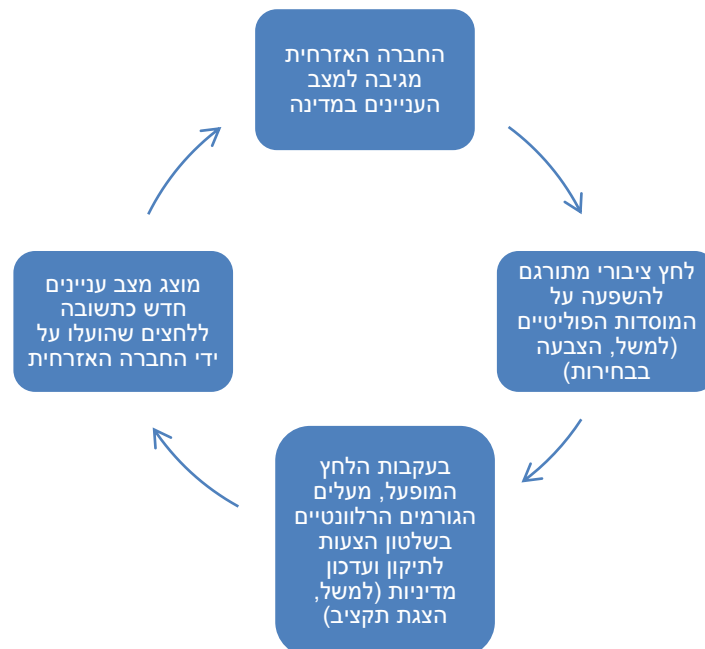
דברים אלה משתקפים היטב גם במחאת קיץ 2011 והם חלק מרכזי בבלבול סביב שאלת ה"פוליטיות" של המחאה. מחד, ברור כי המחאה מציגה הלך רוח שלילי כלפי הפוליטיקה והעוסקים בה. די בדברים המועטים שהבאתי מפייהם של מובילי המחאה כדי להראות את מידת חוסר האמון והזלזול בפוליטיקאים וביכולתם (ואף ברצונם) לעזור לציבור ולפתור את בעיותיו. מאידך, את טענותיהם הפנו המוחים לממשלה ולכנסת ובהם ראו המוחים את האחראים לטיפול ותיקון מצוקות החברה בישראל. שתי המגמות שמצאו עורכי מדד הדמוקרטיה בציבור בישראל התקיימו במחאה- מחד, ביקורת קשה ובלתי מתפשרת כלפי המדינה והפוליטיקאים ותפישתם כאשמים במצבו הרע של הציבור. מאידך, דרישה חד משמעית כי המדינה והפוליטיקאים יהיו אלו שיתקנו את הדרוש תיקון.

בשנות השבעים, קמפיין הבחירות של רייגן בארה"ב התמצה בסיסמא "ושינגטון אינה הפתרון, ושינגטון היא הבעיה". בפרפראזה על סיסמא זו, במחאת קיץ 2011 התקיימה המגמה שאובחנה על ידי חוקרי המכון הישראלי לדמוקרטיה ועל פיה "ירושלים היא הפתרון וירושלים היא גם הבעיה".

פני יאנוס אלה של המחאה, כאשר המוחים רואים בפוליטיקאים אשמים במחדלים חברתיים שונים וגם האחראים והמתאימים ביותר לתקן אותם, הם שהביאו לבלבול בשאלה הפוליטיות של המחאה. העובדה שהמחאה עסקה בנושאים פוליטיים במובן שלאסוול דיבר עליו (מי מקבל מה מתי ואיך) והפנתה את מירב מרצה וטענותיה לשחקנים הפוליטיים השונים (הכנסת, הממשלה וראש הממשלה בפרט) תומכים בטענה שהמחאה הייתה מאורע פוליטי. לעומת זאת, הטון בו נקטה המחאה כלפי אותם גורמים פוליטיים והמסרים עמם יצאו מובילי המחאה לציבור- ובהם חוסר אמון, זלזול ובוז בפוליטיקאים ובעיסוק הפוליטי עצמו- תומכים בטענה שהמחאה הייתה מאורע אנטי-פוליטי בטבעו. בהתבסס על הגדרות הפוליטיקה וההשתתפות הפוליטית שהעמדתי בחלקה הראשון של העבודה אבקש להראות עתה כי המחאה הייתה, יותר מכל דבר אחר, דוגמא בולטת למגמת האנטי-פוליטיקה הקיימת ומתחזקת בישראל מזה מספר עשורים ולמעבר מפוליטיקה מסורתית-מוסדית לפוליטיקה חדשה-אזרחית.

השתתפות מוסדית או אזרחית?

הגדרנו השתתפות פוליטית כפעילות שמטרתה להשפיע על המוסדות הפוליטיים והמכהנים בהם ולהניע אותם לפעולה. הבחנו גם בין השתתפות פוליטית מסורתית, בה הפעילות המתבצעת על ידי אזרחי המדינה היא פעילות ישירה באמצעות ובתוך המוסדות הפוליטיים ובין השתתפות פוליטית "חדשה", ובה הדגש הוא על פעילות אזרחית הבאה המשתמשת באמצעים עקיפים ובערוצים חיצוניים כדי להשפיע על המוסדות הפוליטיים ועל הפוליטיקאים המכהנים בהם. כאשר אנו באים לאפיין את מחאת קיץ 2011 כמאורע של השתתפות פוליטית, עלינו לבחון ראשית באיזו זירת פעילות היא התרחשה ובאילו אמצעים היא השתמשה. האם מחאת קיץ 2011 התרחשה במוסדות הפוליטיים ובאמצעותם, או שמא מצאה את ביטוייה בזירות פעילות אחרות?

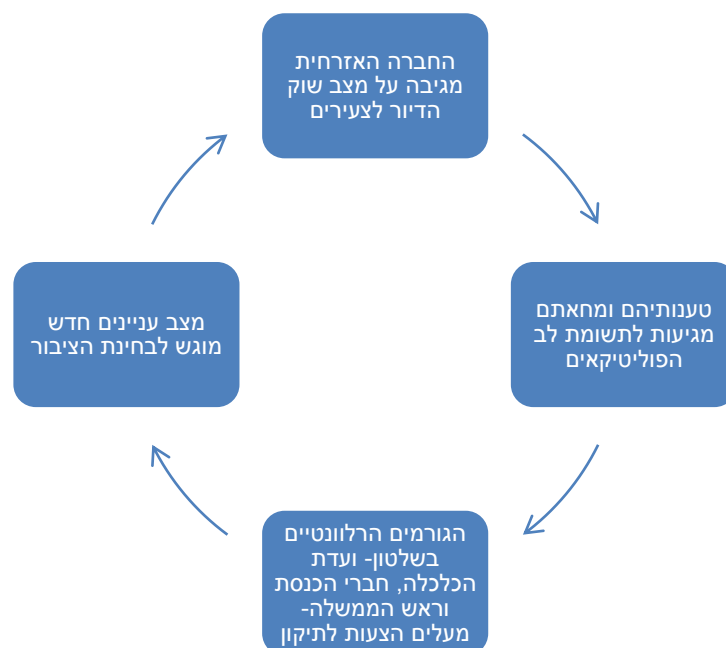

תרשים 1. שרשרת היזון חוזר על פי המודל של ליפסון

פוליטיקה, על פי המודל של ליפסון, היא זירה בה מתבצעת התקשורת בין מרכיביה השונים של החברה (תושבים, אזרחים, קבוצות אינטרס וכיו"ב) ובין המדינה והממשלה. ע"פ מודל זה, תמונת היחסים התקינה בין המדינה ואזרחיה היא כפי שמוצג לעיל בתרשים 1: החברה במדינה (או חלקים ממנה) מגיבים על מצב העניינים הקיים במדינה, את תחושותיהם הם מתרגמים ללחץ על מוסדות ורשויות השלטון, שבתורן מפנות קשב ומגיבות ללחץ האזרחי ומציעות פתרונות, הפתרונות המוצעים עוברים שוב לבחינת הציבור, שבוחן עתה את מצב העניינים החדש ומגיב אליו וכן הלאה וכן הלאה. שרשרת תגובה זו מאפשרת רצף של היזונים חוזרים, אשרור והתאמה

מחדש של מדיניות מוסדות המדינה והשלטון על פי רצון וצרכי אזרחי המדינה ותקשורת רציפה בין האזרחים ובין רשויות השלטון.

ציינתי מעלה כי מחאת הקיץ הופנתה לפוליטיקאים והושמה לפתחן של הכנסת והממשלה. בפרט, הזכרתי כי נציגי המחאה הוזמנו לוועדת הכלכלה של הכנסת, לשטוח את טיעוניהם ולבקש פתרון מהפוליטיקאים. באותה פגישה הנושא הנידון היה מצוקת הדיור בר ההשגה בישראל, ונציגי המוחים אמרו כי אין להם פתרונות וכי הם מצפים ומבקשים מהפוליטיקאים להעלות וליישם פתרונות שייטיבו עם אזרחי המדינה. על פניו, נראה כי זו דוגמא מוצלחת לפעולת מודל התקשורת של ליפסון בגרסתו המסורתית-מוסדית: קבוצה מקרב אזרחי המדינה נתקלה בבעיה ובמצוקה; השמיעו בעקבות כך את קולם; השיגו באמצעות כך את תשומת לב התקשורת, אזרחי המדינה והפוליטיקאים; וכעת, באמצעות המתווך הפוליטי- במקרה זה, ועדת הכלכלה של הכנסת- מציגים את מצוקתם בפני הגורמים הרלוונטיים ומבקשים מהם כי יסייעו להם וימצאו פתרון למצוקתם. המוסדות הפוליטיים (ועדת הכלכלה וחברי הכנסת השונים) מפנים קשב ותשומת לב לבעיה שהונחה לפתחם, ופנים להציע פתרונות וסדר יום המתייחס אליה. אילו תמונת מצב זו הייתה מאפיינת את כל משך פעילויות המחאה, ניתן היה לאפיין את מחאת קיץ 2011 כמאורע של השתתפות פוליטית מסורתית, ואת הפעילות שלה כפעילות מוסדית ישירה.

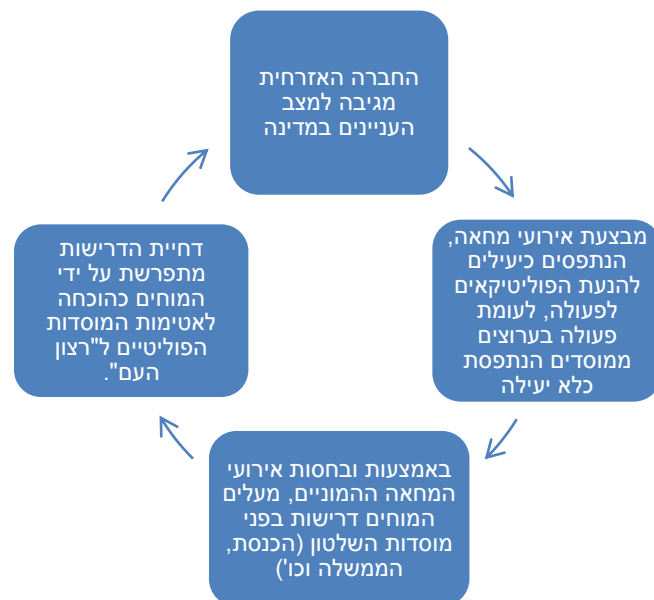
תרשים 2. שרשרת התגובה בשבוע הראשון למחאה

אולם, בפועל לא היה מפגש זה מאורע מייצג של האופן בו התנהלה המחאה. אמנם, בעקבות המפגש בועדת הכלכלה מיהרו חברי כנסת רבים, מהקואליציה ומהאופוזיציה כאחד להביע תמיכה במוחים והעלו הצעות שונות בניסיון לענות על מצוקות המוחים. גם ראש הממשלה נתניהו היה בין אלו שביקשו להציע פתרון למצוקת הדיור אותה הפנו המוחים לפתחם של הפוליטיקאים. נתניהו ביקש לנצל את העובדה שנושא הדיור עלה לראש סדר היום כדי לקדם את יוזמת רפורמת הועדות ארציות לדיור לאומי (וד"לים) שהציג עוד בטרם פרצה מחאת הקיץ. מטרתו, כפי שהציג זאת ראש הממשלה, הן "לזרז את הליך אישור תכניות בנייה למגורים, כדי לסייע בפתרון מצוקת הדיור באמצעות הגדלת היצע הדירות למגורים"³. אולם הצעות חברי הכנסת ובמיוחד הצעתו של ראש הממשלה נדחו על ידי המוחים בנחרצות ובלשון בוטה. בהצעת חוק הוד"לים נאמר כי "נשמרה זכותו של הציבור להגיש התנגדויות לתכנית אם מצא עצמו נפגע ממנה", כך שאילו היו מעוניינים בכך, הייתה פתוחה בפני המוחים דרך ממוסדת להביע התנגדות לתכניתו המוצעת של ראש הממשלה (למשל בהגשת ערר, בפעילות שדולה, בצירוף ח"כים מתנגדים למאמציהם וכו'). תחת זאת, הצעת הרפורמה של ראש הממשלה הייתה זו שהביאה את המוחים לעזוב לראשונה את ערוצי הפעולה הפוליטיים הישירים, ולעבור תחתיהם לפעולות של מחאה אזרחית רחבת היקף. בתגובה להצעת ראש הממשלה לכינון הוד"לים הודיעו מובילי המחאה על קיום עצרת המחאה הראשונה, שבעקבותיה השתנו הלך הרוח של המחאה וערוצי הפעילות שלה.

עצרת זו, שהתקיימה במוצאי שבת, ה-23 ליולי, משכה אליה עשרות אלפי מפגינים וזכתה לסיקור תקשורתי נרחב. בעקבות זאת אמרה יוזמת המחאה, דפני ליף, כי ההפגנה ומאהלי המחאה השונים ברחבי ישראל משכו את תשומת ליבם של הממשלה והיושב בראשה: "הבוקר (לאחר ההפגנה) נתניהו נזכר בנו. מה שהוא מציע זה לא פחות מאשר הונאה. הוא משקר לנו בעיניים" (כתבי Ynet, 26.7.11). לאחר עצרת המחאה, התראיינה סתיו שפיר ואישרה גם כי גורמים פוליטיים שונים פנו אליה אל חבריה בהצעות לחבירה לפעילות משותפת. על כך ענתה שפיר: "הרבה אנשים הציעו לנו ב-24 השעות האחרונות (להצטרף לתנועות פוליטיות או להקים תנועה שכזו), אבל אנחנו שוקלים את כל האופציות. גם למחאה עממית שנותרת בעינה יש משקל מאוד חזק.... ממשלת ישראל הכריזה מלחמה על העם הזה, אבל העם יודע מה הוא רוצה והוא ייאבק כדי להשיג את רצונו (כתבי Ynet; פרנקל ולביא, Ynet, 25.7.11). לאחר שבוע קודם לכן נמנתה שפיר עם משלחת נציגי המוחים לועדת הכלכלה של הכנסת ובה אמרה כי "אנחנו (המוחים)

³ <http://www.moin.gov.il/Subjects/PlaningsInstitution/Pages/vadal.aspx>

מצפים מנבחרי הציבור שימצאו פתרונות" הרי שבחסות המומנטום החיובי שיצרה הפגנת הענק שינו שפיר וחבריה את עמדתם בנושא זה. "עברנו מאז תהליך", אמרה שפיר ביחס לעמדתה מן השבוע הקודם, "ישבנו עם מומחים, למדנו פתרונות ויש לנו מה להציע. אם הכנסת צריכה אותנו שנמצא לה פתרונות, אז אנחנו נמצא" (גולדשטיין, Ynet, 25.7.11). הדברים האלה מראים כי מובילי המחאה ביכרו לשנות את אופי הפעולה שלהם, ולעבור מפעילות בערוצים פוליטיים-מוסדיים להפעלת לחץ ציבורי על חברי הכנסת והממשלה. הטענות שהעלו המוחים כלפי הפוליטיקאים (ממשלה שבעה ושמנה; הממשלה פועלת נגד הציבור; "פיטוריי" ראש הממשלה; קריאה לציבור לקחת את גורלם בידיהם וכו') מלמדות כי לא רק ההצעות שהובאו בפניהם לא היו מקובלות עליהם- הפעילות באמצעות המוסדות הפוליטיים כשלעצמה נתפסה על ידיהם כעקרה, מושחתת ומיותרת. מעידים על כך דבריה של סתיו שפיר, כי הוצע למובילי המחאה להצטרף ליוזמות וארגונים פוליטיים (עמותות, שדולות, מפלגות וכיו"ב) אך הם העדיפו לפעול בערוצים חוץ פוליטיים כדי ליצור לחץ על הפוליטיקאים באמצעים עקיפים ובאמצעות פעילות אזרחית. המוחים ביקשו עתה להיות אלו המכתיבים את סדר היום. הם אלו שהעלו רשימת דרישות ולפוליטיקאים לא נותר אלא להסכים לה. הצעות שונות שהועלו בידי פוליטיקאים שונים ובראשם ראש הממשלה הוקעו לא רק כשגויות, או לא הולמות את הבעיה הנידונה, אלא כהונאה והזמנה לשחיתות.

תרשים 3. שרשרת התגובה לאחר השבוע הראשון למחאה

מעודדים מהצלחת ההפגנה ב-23 ליולי, וכנגד הצעות הממשלה, הכריזו מובילי המחאה כי במוצאי שבת ה-30 ליולי תיערך הפגנה נוספת. בהפגנה זו כבר הופיעה הסיסמא המסמנת את היחס שהפגינו מובילי המחאה כלפי הפוליטיקה והפוליטיקאים. הפגנות ה-30 ליולי שמשכו, על פי הדיווחים, קרוב ל-70 אלף איש לעצרת בתל אביב וכ-70 אלף נוספים במוקדים שונים ברחבי הארץ נערכו תחת הכותרת "הממשלה נגד העם - העם נגד הממשלה" (כתבי Ynet, 30.7.11).

הגדרנו בעבודה זו השתתפות פוליטית כ"כל צורה של השתתפות, בה האזרחים פועלים למען מטרה פוליטית מוגדרת באמצעות השפעה על המוסדות הפוליטיים" והבחנו בין השתתפות פוליטית "ישנה", "מסורתית" ו"מוסדית" ובין השתתפות פוליטית "חדשה" ו-"אזרחית". ביקשתי כאן להראות כי מחאת קיץ 2011 הציגה בפנינו מקרה של השתתפות פוליטית מהסוג השני. בשבוע הראשון לפעילויות המחאה, נעשה ניסיון מצד המוחים לעול באמצעות ובתוך המוסדות הפוליטיים כדי להביא לשינוי ולמצוא פתרון למצוקה שהניעה אותם לפעולה. אולם, מאוכזבים ממה שנתפס בעיניהם כרפיון המוסדות הפוליטיים וחוסר היכולת (ואולי גם חוסר רצון) שלהם, פנו מובילי המחאה לערוצי פעילות ולמרחבי השתתפות שונים, התואמים את מאפייני הפוליטיקה החדשה שהצגתי מעלה.

אמרתי מעלה כי השאלה המכריעה אם מחאת קיץ 2011 הייתה מאורע פוליטי או שאינו פוליטי היא שאלת זירת ההתרחשות שלה- האם היא התקיימה בערוצים ובמוסדות הפוליטיים או מחוצה להם? ביקשתי להראות כאן כי מובילי מחאת הקיץ מיהרו לעזוב את הערוצים הפוליטיים, אותם תפשו כעקרים ומושחתים, וביכרו לפעול בערוצים אזרחיים כדי להפעיל לחץ ישיר על הפוליטיקאים, מבלי להידרש לעבור ב"צינורות המקובלים" שהם המוסדות הפוליטיים. בכך, אנו יכולים לומר כי מחאת הקיץ בהחלט ראויה להראות כמאורע של השתתפות פוליטית על פי מודל ה"פוליטיקה החדשה/אזרחית".

אנטי-פוליטיקה:

ראינו כי למובילי המחאה לא נדרש יותר משבוע כדי להתנסות, להתאכזב ולוותר על הפעילות בערוצים פוליטיים-מוסדיים. הפתרונות שהוצעו בעקבות הישיבה המיוחדת של ועדת הכלכלה נדחו על ידי המוחים ובוטלו כהונאה ואחיזת עיניים. בתשובה לפתרונות שהציעו הפוליטיקאים השונים, ובראשם הצעתו של ראש הממשלה לכוון ועדות ארציות לדיור לאומי (וד"לים), יזמו מובילי המחאה את עצרת המחאה הראשונה מיני רבות באותו קיץ. מעודדים מהצלחת העצרת, אליה הגיעו כעשרים אלף משתתפים, התראינו מובילי המחאה ואישרו כי קיבלו פניות מגופים פוליטיים שונים אך הם מבכרים לנהל מאבק אזרחי, שגם לו, כך אמרו, יש כוח מיוחד משל עצמו. בחירתם של מובילי המחאה לנתב את פעילותם לערוצי אזרחיים, חוץ פוליטיים, ולהפעיל באמצעותם לחץ עקיף על המוסדות הפוליטיים, מאפיינת את מחאת קיץ 2011 כאירוע של "פוליטיקה חדשה" והשתתפות אזרחית. אולם, אין בכך כדי לקבוע גם כי המחאה הייתה מאורע אנטי-פוליטי. הגדרנו אנטי-פוליטיקה כתופעה בה בצד הנסיגה בהשתתפות הפוליטית אנו רואים שני מרכיבים: א. תחושות עניין ומעורבות בנושאים פוליטיים ו-ב. סלידה, ניכור, חשדנות וזלזול כלפי זירת הפעילות הפוליטית וכלפי הפוליטיקאים הפועלים בה. בעמודים הקרובים אבקש להראות כי שני מרכיבים אלו התקיימו במחאת קיץ 2011 ועל כן היא ראויה להיקרא תופעה אנטי-פוליטית.

על פי המודל של ליפסון שהצגנו מעלה, פוליטיקה היא פעילות תקשורת בין אזרחי המדינה ומוסדות השלטון בה. שרשרת ההיזונים החוזרים המאפיינים את פעילות התקשורת בין האזרחים ומוסדות השלטון ע"פ מודל זה מציגה מעין דיאלוג בין אזרחי המדינה ובין המוסדות הפוליטיים והפוליטיקאים המכהנים בהם. מחאת קיץ 2011 היא ביטוי לליקוי בדיאלוג זה. אחת הסיסמאות הבולטות של מחאת 2011 מבטאת ליקוי זה בבירור. על פי סיסמא זו: "הממשלה מנותקת מהעם", קרי- אינה קשובה לו ואינה מתקשרת עמו. זאת, בשילוב בחירתם של מובילי המחאה לנת את פעילויות המחאה לערוצים אזרחיים, חוץ-פוליטיים, מבטאת פגם שנפל בין האזרחים בישראל ומוסדו השלטון שלהם, שהמחאה היא תוצאה ישירה שלו. ליקויים מסוג זה הוזכרו בעבודותיהם של וולפספלד ואריאן שיוצגו להלן.

וולפספלד מתאר בעבודתו את מה שהוא מכנה "הפוליטיקה של הפרובוקציה". שורשי תופעה זו, על פי וולפספלד, נעוצים באובדן התקשורת בין האזרחים והפוליטיקה/פוליטיקאים במדינה. וולפספלד מתאר תהליך שליווה את ישראל מאז כינונה ובו הלכה ואיבדה הפוליטיקה הישראלית

את אופייה האישי-אינטימי והכלה ונעשתה יותר ויותר פורמאלית וממוסדת. בשנותיה הראשונות של המדינה, כשהייתה האוכלוסייה בארץ מצומצמת, היה אפשרי לקיים פוליטיקה המבוססת על היכרות אישית (face to face politics). ככל שהלכה וגדלה אוכלוסיית המדינה, הלך ונעשה קשה יותר לקיים דפוס כזה של פעילות פוליטית. הלך ונעשה קשה יותר לפוליטיקאי להכיר באופן אישי את כל החברים במפלגתו ולהם הלך ונעשה קשה יותר להכיר אותו ולהיות עמו בקשר. היחסים בין האזרחים ובין נציגיהם ונבחריהם הלכו ונעשו מרוחקים יותר. תוצאה אחת של תהליך זה, אומר וולפספלד, הייתה תחושה בקרב הציבור כי הפוליטיקאים (והזירה הפוליטית בכללותה) הפנו להם את גבם והפסיקו להקשיב לצרכיהם, בקשותיהם ודרישותיהם. כדי להשיג שוב את תשומת הלב של הפוליטיקאים, התפתח בישראל דפוס של מחאה אותה מכנה וולפספלד "פוליטיקה של פרובוקציה": באמצעות פרובוקציות מתוכננות ומוסדות היטב ביקשו אזרחים וקבוצות אינטרס שונות מקרב האוכלוסייה להשיג את הקשב ותשומת הלב של המוסדות הפוליטיים, ולאליץ אותם להפנות משאבים (תשומת לב, כספים) לנושאים הבורים בעיניהם ואינם זוכים להתייחסות (או להתייחסות מספקת) מצד הפוליטיקאים. אותה "פוליטיקה של פרובוקציה", אם כן, היא תוצר של תקשורת לקויה בין הציבור ובין מוסדות השלטון.

ממצאיו של אריאן במדד הדמוקרטיה השנתי של המכון הישראלי לדמוקרטיה מחזקים אף הם את הטענה כי התקשורת בין האזרחים ובין מוסדות השלטון בישראל לוקה בחסר. אריאן מראה כי לאורך השנים, רוב גדול בציבור מאמין שהפוליטיקאים דואגים בראש ובראשונה לעצמם ולאנשי שלומם ולא לרווחת הציבור בכללותו. רוב גדול בציבור סבור גם כי הוא חסר אונים להשפיע על ההחלטות המתקבלות במוסדות הפוליטיים. ממצאים אלו, בשילוב זאת שרוב הציבור רואה עדיין במדינה האחראית הראשונה והראשית לסיפוק צרכיו ולרווחתו, מספקים כדי להציג את הקרקע שעליה צמחה מחאת קיץ 2011.

את מצוקותיהם (במקרה הזה, בתחום הדיוור) הפנו המוחים אל המוסדות הפוליטיים, אותה הם תפשו כמי שאחראית לרווחתם ולסיפוק צרכיהם. הפתרונות שהוצעו להם על ידי הפוליטיקאים לא הלמו את ציפיותיהם ונתפשו בעיניהם כבלתי הולמים ולא מספקים. הגשת פתרונות בלתי מספקים אלו איששה אצל המוחים את התחושה כי המוסדות הפוליטיים (הכנסת, הממשלה, החברים בהן והעומד בראש המערכת) אטומים לצרכיהם. תגובתם של המוחים הייתה מהירה וחד משמעית- נטישת ערוצי הפעולה הפוליטיים-המוסדיים ופנייה למה שכינה וולפספלד "פוליטיקה של פרובוקציה": מחאה אזרחית רחבת היקף שמטרתה להתגרות במוסדות הפוליטיים.

כאמור, אחת הסיסמאות והטענות שהושמעו רבות במהלך המחאה היא כי "הממשלה מנותקת מהעם". בהתאם לממצאים שראינו אצל אריאן, המוחים חשו כי בערוצים הפוליטיים המקובלים קולם אינו נשמע ולא זוכה להתייחסות. כיוון שכך, בחרו המוחים לפנות לדרך ההתגרות- רק כך, האמינו, קולם יישמע והפוליטיקאים במוסדות השלטון יאלצו להקשיב לדרישותיהם ולהיענות אליהן.

תחושות ואמונות אלו של המוחים הכתיבו גם את ערוץ הפעילות- מחאה אזרחית רחבת היקף ולא פעילות בערוצים הפוליטיים הממוסדים- וגם את תכני המחאה, שבהם נמצא את אופייה האנטי-פוליטי של מחאת קיץ 2011. שכן, כבר בדברים שהובאו עד כאן יש כדי להראות את שאט הנפש והאכזבה של המוחים מהפוליטיקאים ומפעילות פוליטית-מוסדית. אולם, ככל שנידרש לתכניה של המחאה, ילך ויעשה ברור עוד יותר עד כמה תחושות אלו היו מרכזיות בהתנהלות המחאה והמוחים ועד כמה יש בכך כדי להעיד על עומק משבר האמון בין ציבור האזרחים במדינה ובין הזירה הפוליטית ומוסדות השלטון.

הגדרנו כי אנטי פוליטיקה מאופיינת, בצד נסיגה בהשתתפות פוליטית-מוסדת גם ברמה גבוהה של עניין ומעורבות בעניינים פוליטיים ובסלידה מהעיסוק בהם. אין להכחיש כי מחאת קיץ 2011, גם אם נטשה את הפעילות בערוצים הפוליטיים המוסדיים, לא איבדה את עניינה בנעשה בערוצים אלו. אדרבא, מחאת הקיץ עסקה בראש ובראשונה בנעשה בערוצים אלו. מובילי המחאה, שהאמינו כי יכולתם להשפיע על הנעשה בזירה הפוליטית גדול יותר כאשר הם פועלים מחוץ לה, ולא בתוכה, בחרו לעבור להשתתפות פוליטיים באמצעים ובמרחבים חדשים. מובילי המחאה ראו במעשיהם מאבק אזרחי, וחלק חשוב בניצחון הוא בחירת שדה הקרב- במוסדות הפוליטיים כוחם היחסי של המוחים להשפיע הוא נמוך (או לפחות, כך הם חשו) ואילו בזירה האזרחית-תקשורתית כוחם היחסי להשפיע הוא גדול יותר. כך, על אף שמובילי המחאה ניתבו אותה לערוצי פעילות אזרחיים, עניינם ופעילותם כוונו עדיין אל הזירה הפוליטית והמוסדות הפוליטיים. בלשונו של וולפספלד, הפרובוקציה שנקטו בהן המוחים (ערי האוהלים, עצרות הענק, סיסמאות הנגד ומסיבות העיתונאים) התקיימו מחוץ למוסדות הפוליטיים אך כוונו אליהם, כדי להשיג את תשומת ליבם של מוסדות השלטון והמכהנים בהם. לענייננו, העיקר הוא לקבוע כי עניינה של המחאה בפוליטיקה לא הועם ולא נחלש. מחאת קיץ 2011 לא הייתה תופעה של דה-פוליטיזציה או של מאבק אזרחי מנותק מפוליטיקה לחלוטין (חרם צרכנים הוא דוגמא אחת למאבק אזרחי שאינו מערב ואינו מעורב בפוליטיקה). מחאת 2011 ביטאה את המגמות השולטות בציבור

בישראל כפי שהן משתקפות במדדי המכון הישראלי לדמוקרטיה- דרישה כי המדינה והמוסדות הפוליטיים יישאו באחריות לרווחת האזרחים בצד חוסר אמון ברצונם וחוסר שביעות רצון מביצועיהם של אותם מוסדות בתחומי האחריות שלהם, כפי שהם נתפשים על ידי הציבור. המוחים דרשו כי הפתרונות למצוקותיהם יגיעו מהזירה הפוליטית, ובאותה נשימה הביעו חוסר אמון ביכולת וברצונם של המוסדות הפוליטיים והמכהנים בהם להביא בפניהם פתרונות משביעי רצון.

חוסר אמון זה התבטא בכל היבט של מחאת הקיץ. הצעותיהם של ראש הממשלה ושל גורמים פוליטיים אחרים (נבחרים או ממונים) נדחו באופן עקבי. חוסר האמון של המוחים בפוליטיקאים ובמוסדות הפוליטיים לא התבטא דווקא בדחיית ההצעות אלא בנימוקים לדחייה ובהתבטאויות הנלוות להן. מחאת הקיץ, אשר החלה בהקמת מאהל המחאה ב-14 ליוני, התאפיינה כבר מראשיתה בלשון בוטה ותקיפה כלפי הפוליטיקאים ותהליך קבלת ההחלטות הפוליטי. בעקבות הדיון בועדת הכלכלה כינסו מובילי המחאה מסיבת עיתונאים ובה אמרו כי: "ממשלות ישראל ממשיכות לאכזב אותנו, אנו חשים נבגדים ומאוכזבים" (20.7.11); "הממשלה מצפצפת עלינו" (22.7.11); "הגיע הזמן שהממשלה תתעורר ותפסיק לפעול נגד הציבור" (23.7.11). במסיבת העיתונאים הודיעו על קיום עצרת המחאה הראשונה במוצאי שבת ה-23 ליוני. בעצרת נשאו מובילי המחאה דברים שתמציתם היא: "ממשלה שמנה ושבעה, נמאסתם. באנו להגיד לכם היום- אתם גונבים לנו את המדינה" (24.7.11). על הצעת חוק הוד"לים שהעלה ראש הממשלה אמרו המוחים: "עייפנו מהבטחות סרק" (25.7.11); "חוק הוד"לים הוא שוד לאור היום. סופר ספין" (25.7.11); "מה שהוא (נתניהו) מציע זה לא פחות מאשר הונאה. הוא משקר לנו בעיניים- אומר קרקעות חנם- ומי יקבל אותן? הקבלנים וחבריו בעלי ההון" (26.7.11). בעקבות החלטת הממשלה להעלות את הצעת חוק הוד"לים להצבעה בכנסת, הכריזו מובילי המחאה על קיום עצרת מחאה נוספת. עצרת זו נערכה בחסות הסיסמא: "הממשלה נגד העם- העם נגד הממשלה" (30.7.11). בעצרת זו נשאה דברים דפני ליף, יוזמת המחאה ומהדמויות הבולטות בה. בדבריה אמרה: "זעקתנו לא עושה כל רושם על ראש הממשלה המתעקש להתבצר בעמדותיו. ראש הממשלה מתקשה להאזין לכאבים ולתביעות של כולנו, העם אותו הוא מתיימר לייצג....הוא מקים עוד ועדה ומנסה להימלט מהאחריות הבסיסית שלו ושל ממשלתו כלפינו" (31.7.11). עוד נאמו בעצרת רגב קונטס ויגאל רמב"ם, גם הם מהגרעין המארגן וממובילי המחאה. קונטס האשים בנאומו: "ראש הממשלה מציע הצעה מניפולטיבית, שלופה מהשרוול, חסרת עקרונות וחסרת מטרות. זו אינה התנהלות אחראית. יתרה מכך, ראש הממשלה אינו לוקח אחריות אישית

על המצב, אלא מבקש למנות ועדת שרים. הוא אינו מבין עדיין אחריות מהי" (31.7.11). דבריו של רמב"ם מדגישים ביתר שאת את העובדה שפעילות המחאה האזרחית נתפשה בעיני המוחים כתשובה לאוזלת היד הפוליטית וכערופ מקביל לפוליטיקה, באמצעותו יכול "העם" להשמיע את קולו ולתבוע את עלבוננו מהשלטון המנוכר לו. רמב"ם פנה מעל הבמה לראש הממשלה ואמר: "אם תבחר להעלות להצבעה את חוק הוד"לים, הציבור כולו ייצא לרחובות וייתייב מולך במלוא כוח המחאה האזרחי, שרק מקצתו חווית בשבוע האחרון" (31.7.11). לאחר מכן חזר רמב"ם על דבריו מהשבוע הראשון למחאה ועל פיהם ראש הממשלה משקר לציבור ומנותק ממנו ועל כן הוא "מפוטר" על ידי ההמונים בכיכרות ובערי האוהלים. מובאה קצרה זו מדבריו של רמב"ם מביעה הן את שאט הנפש של המוחים מהתהליך הפוליטי, הן את תחושתם כי הדרך להשמיע את קולם אינה עוברת בערוצים הפוליטיים, אלא במחאה אזרחית. שכן, רמב"ם מתרה בראש הממשלה-מציב בפניו אולטימאטום של ממש- כי לא יעלה הצעת חוק ממשלתית לאישור הכנסת. בכך יש עדות לחוסר האמון בתהליך הפוליטי עצמו וברצונם ויכולתם של הפוליטיקאים לפעול לטובת הציבור. התהליך הפוליטי, בו הצעת חוק מובאת בפני הפרלמנט בו מיוצגים אזרחי המדינה, פסול בעיני רמב"ם ושותפיו בהובלת המחאה כיוון שהם אינם נותנים כל אמון ברצונם הטוב וביכולתם של הפוליטיקאים לפעול לטובת הציבור. דברים אלו עולים גם מדבריה של דפני ליף, על פיהם המרוויחים מהצעת חוק הוד"לים לא יהיו אזרחי המדינה, ה"עם, אותו ראש הממשלה מתיימר לייצג", אלא "חבריו בעלי ההון" של ראש הממשלה. דברים אלו מעידים על כך שלא רק ה"ממשלה השבעה והשמנה", לא רק הממשלה המכהנת, לא רק צד אחד של המפה הפוליטית הוא מטרה לחיצייהם של המוחים, אלא ההליך הפוליטי והזירה הפוליטית בכללותם. אילו היו המוחים מתנגדים להצעת החוק של ראש הממשלה מטעמים ענייניים, אך היו נותנים אמון בהגיונות ההליך הפוליטי, היו יכולים לחזור ולפעול בערוצים פוליטיים- להקים שדולה ולהפעיל לחץ (ואפילו יהיה זה לחץ בפעולות מחאה) על חברי כנסת (ובפרט מהאופוזיציה) ולנסות לבלום את הצעת החוק. אילו היה ההליך הפוליטי מקובל על המוחים, היו יודעים גם לקבל את תוצאותיו, ובלבד שהתקבלו בהגיונות. אולם, בדבריהם של המוחים אנו רואים חוסר אמון בסיסי ביכולתו של ההליך הפוליטי להביא לידי פתרון שייטיב עם אזרחי המדינה. ההליך הפוליטי פסול מראש כיוון שהממשלה, הנהנית מרוב בפרלמנט, אינה מעוניינת לעזור לציבור. אדרבא, על פי דברי המוחים הממשלה, הנהנית מתמיכת קואליציית רוב בפרלמנט, פועלת "נגד העם", "מצפצפת עליו" ו"גונבת את המדינה" ב"שוד לאור היום". לכן, תובעים המוחים מראש הממשלה כי לא יעז אפילו להעלות את הצעת החוק להצבעה בכנסת. את האולטימאטום שלהם מלווים המוחים באיום- אם

תעלה הצעת החוק לדיון בכנסת יראה את זעמו של הציבור אשר יצא בהמוניו לרחובות ויפגין את כוחו האזרחי. זו המשוואה שהציבו המוחים : הממשלה נגד העם, הפרלמנט מול כיכר העיר.

יש מידה של אירוניה כי חוק הוד"לים היה המהלך הפוליטי היחידי שעלה להצבעה ואושר בזמן המחאה, על אף מחאותיהם הנמרצות של המוחים. כל משך קיומה של מחאת הקיץ מה-14 ליולי ועד ה-4 לספטמבר, הייתה הכנסת בפגרת הקיץ שלה. חוק הוד"לים עלה בכינוס מיוחד של מליאת הכנסת, כמענה לטענות המוחים. בכינוס זה של הכנסת, שהתקיים ב-3-4 באוגוסט, התקבלה החלטה אחת בלבד, וזאת- לקבל ולאשר בהליך מזוהז את הצעת החוק הממשלתית לכינון ועדות ארציות לדיור לאומי (הוד"לים). בזמן כינוס מליאת הכנסת, ישבו נציגים מטעם המוחים ובראשם סתיו שפיר, ביצע האזרחים. כאשר אושר חוק הוד"לים נעמדו נציגי המחאה על רגליהם והצליבו ידיהם מעל לראשם- תנועה המסמנת את התנגדותם למהלך. בתגובה למחווה זו, סדרני הכנסת פינו בכוח את נציגי המוחים מהציוע. מאורע זה כמו ממחיש את הדינאמיקה השלטת במחאה- המוחים משקיפים מהציוע ומביעים משם את שאט הנפש וסלידתם מהנעשה בזירה הפוליטית, אך ממקומם ביצע הם גם אינם לוקחים חלק בנעשה בזירה הפוליטית עצמה ואינם מצליחים להוציא מהכוח אל הפועל את שאיפותיהם ואת אותו "כוח אזרחי" שהם מבקשים להביא לידי ביטוי.

דינאמיקה זו באה לידי ביטוי גם בפעולות המוחים האחרות: הקמת מאהלי המחאה; קיום עצרות המחאה; הפעילות ברשתות החברתיות; יצירת מאות ואלפי סלוגנים, מודעות, ממים אינטרנטיים; קיום מסיבות העיתונאים ונשיאת הנאומים בהזדמנויות שונות ובכללם גם הצבת אולטימאטום לכנסת, לממשלה ולראש הממשלה; דחיית היוזמות שהציגו הפוליטיקאים ובפרט הצעת חוק הוד"לים ו-ועדת טרכטנברג; כינון "ועדת מומחים" חלופית ופרסום מסמך חלופי לדוח טרכטנברג- בכל אלו ניתן לראות את אותו היגיון פעולה שהנחה את מובילי המחאה ואת אותה דינאמיקה שתוארה זה עתה. כל הפעולות המתוארות אלו, אשר אפיינו את מחאת קיץ 2011, מציגות מידה גבוהה של מעורבות אזרחית, אך הן מתקיימות כולן עד האחרונה שבהן מחוץ לזירת הפעילות הפוליטית. אף אחת מהפעולות בהן נקטו המוחים לא התקיימה בתוך ובאמצעות המוסדות הפוליטיים. מובילי המחאה בחרו במודע לנהל מערכה של הפעלת לחץ עקיף, באמצעות פעילות מחאה אזרחית, ולא מוסדית.

הבחירה בפעילות עקיפה בלבד הגיעה עם מחיר בצידה. את כל האנרגיה האדירה שהניעה את המחאה לא ידעו ולא השכילו מובילי המחאה להביא לידי ביטוי בזירה הרלוונטית למאבקם- המוסדות הפוליטיים והם נאלצו להתבונן חסרי אונים ונטולי השפעה על הנעשה בזירה הפוליטית, מה שבתורו רק הגדיל את תחושות התסכול והזעם שלהם.

מחאת קיץ 2011 הייתה, אם כן, מפגן של השתתפות פוליטית על פי מאפייני הפוליטיקה החדשה. הבאתי מעלה מדבריהם של חוקרים המזהירים כי פוליטיקה חדשה, והרחבת ערוצי ודפוס הפעולה הפוליטיים, עשויים להביא להתפתחות "פוליטיקה אנטי-פוליטית" במדינות בהן הם מתקיימים. בסעיף הבא אבקש להראות כי קביעה זו נכונה לגבי מחאת קיץ 2011, וכי ההמונים בכיכרות ובערי האוהלים והנהגתם לא ביקשו לפעול באמצעות הערוצים ומוסדות הפוליטיים. אדרבא, פעולותיהם בשבעת השבועות בהן התקיימה המחאה הביעו אי אמון, סלידה וזלזול בערוצי הפעולה הללו. הנושאים שעמדו במוקד המחאה היו נושאים פוליטיים (במובן "מי מקבל מה מתי ואיך") וכוונו אל המוסדות ונושאי התפקידים הפוליטיים, אך פעילויות המחאה התבצעו בערוצים חוץ-פוליטיים והונעו מכוח רגשות אנטי-פוליטיים עזים.

"פוליטיקה חדשה" ו"פוליטיקה אנטי-פוליטית" במחאת 2011:

מחאת קיץ 2011 מציגה בפנינו דוגמא מאלפת לאופן בו דרכי הפעולה של "הפוליטיקה החדשה" עשויים להיעשות "פוליטיקה אנטי-פוליטית". הצגתי כבר את בחירתם של מובילי המחאה לנהל את מאבקם בערוצים ובזירות שאינם פוליטיים ממוסדים. הבאנו מעלה את דבריהם של טלשיר, רודס ומארש על שינויי מעמדה ותפקידה של החברה האזרחית ביחסי האזרח ומדינתו. מובילי מחאת קיץ 2011, בבחירתם לנהל את מאבקם בערוצים אזרחיים בלבד, מדגימים כיצד זו הפכה לזירה עצמאית, הניצבת מול הזירה הפוליטית כזירת ביטוי אזרחית. ללא כל ספק, ההיגיון הפוליטי של "פוליטיקת המחאה" ו-"הפוליטיקה של פרובוקציה" שמתארים פיפה נוריס וגדי וולפספלד הוא שהדריך את מובילי המחאה בפעולותיהם. הראינו בחלקה השני של העבודה כי רבים בישראל חשים כי הם חסרי כוח להגיע ולהשפיע על נציגיהם במוסדות הפוליטיים. בדבריהם של המוחים ניתן לראות הדהוד לתחושה זו. המוחים היו עקביים בהתבטאויותיהם כי "הממשלה מנותקת מהעם", "ראש הממשלה מתבצר בעמדותיו... מתקשה להקשיב לכאבים ולרצונות" של העם וכיו"ב. גם בחירתם לעבור מפעולה בערוצים מוסדיים לפעולה אזרחית בלבד הגיעה מתחושה כי ערוצי הפעולה הממוסדים סגורים בפניהם. כאשר נציגי המוחים הכריזו על קיומה של עצרת המחאה הראשונה, הסבירו כי מהלך זה הכרחי כיוון ש"ממשלות ישראל ממשיכות לאכזב אותנו...אנו חשים מאוכזבים ונבגדים". את הזעם והתסכול שהתלוו לאכזבה ותחושת הבגידה ניתבו מובילי המחאה למרחבי פעולה אחרים, בהם חשו כי כוחם היחסי ויכולתם להשפיע על מקבלי ההחלטות גדולה יותר. ראינו את דבריהם של יגאל רמב"ם ודפני ליק, על פיהם ראש הממשלה נזכר בציבור רק לאחר שזה יצא בפעולת מחאה אזרחית (דפני ליק, 23.7.11, Ynet) וכי כוח אזרחי זה נתפס בעיניהם ומוצג על ידם כתשובה לכוח הפוליטי (יגאל רמב"ם, 31.7.11, Ynet). זוהי דוגמא למה שנוריס ו-וולפספלד תיארו כדרכם של האזרחים להתגבר על המגבלות שמציבים בפניהם המוסדות וההסדרים הפוליטיים המסורתיים, ולהשיג באמצעים של מחאה את קשב השלטון במטרה להשפיע על החלטות המדיניות המתקבלות על ידו; ולמה שקורנוול וכוהלו תיארו כיצירת מרחבי השתתפות פעולה אזרחיים חדשים. מחאת קיץ 2011 הייתה דוגמא לאופן בו אזרחים החשים כי המוסדות הפוליטיים סגורים בפניהם כערוץ להובלת שינוי מנסים להשתמש בזירות שונות (החברה האזרחית, הזירה התקשורתית) כדי לייצר באמצעותן ערוצי השפעה אזרחיים חליפיים.

לא רק בזירות ההשתתפות ובמרחבי הפעולה של המוחים ניתן למצוא מאפייני פוליטיקה חדשה, אלא גם בזהותם ובדפוסי הפעולה של מובילי המחאה. שבעת החברים בקבוצת ההנהגה של המחאה, אלו שיזמו וניהלו את מופעיה המרכזיים, הציגו מאפיינים רבים של דפוסי ההשתתפות האזרחיים החדשים שהצגנו מעבודתו של באנג על "אזרחים מומחים". האזרח המומחה שמתאר באנג הוא בעל רקע התנדבותי מסוים, מאמין כי ביכולתו להניע מהלכים פוליטיים ולנהל מדיניות לא פחות טוב מאשר הכוחות המסורתיים, רואה בפוליטיקה זירה של התדיינות בין גורמים שונים, רואה את פעילותו כמרכיב מהותי בזהותו, והוא בעל מומחיות גבוהה כלשהי המסייעת לו להשיג ולהפעיל השפעה בקרב קבוצות אליטה שונות במדינה.

שבעת יוזמי המחאה מתאימים ל"טיפוס" אזרחי זה. חלקם היו מעורבים בהתארגנויות אזרחיות ופעילויות מחאה אזרחיות קודמות: יגאל רמב"ם הוא פעיל אזרחי ותיק ומעורב בכמה התארגנויות ומאבקי עובדים וזכויות אדם (וולף, "מגפון", 8.1.2012), סתיו שפיר הייתה פעילה חברתית במאבק לזכויות מהגרים ופליטים ממדינות אפריקה (בין היתר שימשה ככתבת בעיתון "קול לפליטים"), ודפני ליף הייתה מעורבת במכתב שמיניסטים הקורא לסירוב שירות בשטחים (טוכנפלד, ישראל היום, 2.9.2011).

בנוגע לאמונה כי ביכולתם להניע מדיניות ולנהל מהלכים פוליטיים לא פחות טוב מאשר הכוחות המסורתיים, הבאנו מדבריה של שפיר, לפיהם: "ישבנו עם מומחים, למדנו פתרונות ויש לנו מה להציע. אם הכנסת צריכה אותנו שנמצא לה פתרונות, אז אנחנו נמצא". דברים אלו מעידים על הלך הרוח, אך אין להיתלות בהם בלבד כדי לבסס את הטענה כי מנהיגי המחאה האמינו כי ביכולתם להציע פתרונות ולהביא ליישום. זאת ניתן לראות במהלך שהגיע בשלב מאוחר יותר של מחאת הקיץ, כאשר המוחים החלו לשתף פעולה עם ועדת מומחים אקדמית בראשות הפרופ' יוסי יונה ואביה ספיבק, שתכליתה לשמש גוף מיעץ "ליושבי המאהלים ולגופים הלוקחים חלק במחאה, להציע חלופות לביסוסה מחדש של מדינת רווחה המושתת על עקרונות של צדק חברתי"⁴. ועדה זו, שהוקמה באופן עצמאי ובלתי תלוי במוחים, אומצה עד מהרה על ידם ועד מהרה החלו המוחים להתייחס אליה כאל "ועדת המומחים של המחאה", והציגו אותה כמענה לועדת טרכטנברג שהקימה הממשלה ואותה הגדירו המוחים כהונאה צינית. באתר הבית של מובילי המחאה, בו ניהלו השתמשו מובילי המחאה ככלי עיקרי להפצת מסרים וניהול תקשורת שוטפת עם פעילי המחאה, הוצגה ועדת המומחים ודו"ח הביניים שהציגה תחת הכותרת: "ראש

⁴ קישור לאתר ועדת המומחים: http://j14.org.il/spivak/?page_id=17

בראש: צוות ספיבק-יונה לעומת המלצות טרכטנברג". בגוף הכתבה, מוצגת טבלה הסוקרת את המלצות ועדת טרכטנברג אחת לאחת ומציגה לכל אחת מהן את חלופות צוות המומחים⁵. בבחירה בניהול צוות מומחים, שהוצג הן על ידי החברים בו והן על ידי המוחים כצוות מקביל ואופוזיציוני לצוות שהוקם על ידי הממשלה, משתקפת אמונתם של המוחים והמומחים כי ביכולתם לתכנן ולהציע חלופות מדיניות טובות לא פחות מאשר שיכולים לעשות זאת מוסדות המדינה.

שיתוף הפעולה בין מובילי המחאה וצוות המומחים מצביע גם על יכולתם של מנהיגי המחאה לצבור השפעה בקרב אליטות שונות במדינה ולטוות עמם קשרים, במטרה להגיע להישגים ולהשפעה על המוסדות והשחקנים הפוליטיים. אנשי האקדמיה החברים בוועדת המומחים וועדות המשנה שלה תרמו ממומחיותיהם הרלוונטיות כדי לסייע למוחים ביצירת מנופי השפעה. אולם, גם המוחים עצמם ניחנו במה שבאנג מכנה "מומחיות גבוהה" בכמה תחומים ובפרט: בניהול וארגון, בהפעלת רשתות חברתיות מקוונות ובניהול תקשורת. יכולתם של מובילי המחאה לתאם ולקיים עצרות מחאה המוניות, מדי שבוע בשבוע, במספר רב של מוקדים, על כל המשמעויות המרחיבות של ניהול זה, מציג יכולת תיאום וארגון גבוהה מאוד. יכולת זו הסתייעה ביכולת נוספת של מובילי המחאה- ניהול רשתות חברתיות מקוונות. הוזכר כבר כי תחילת המחאה הייתה בעמוד "אירוע" שיצרה דפני ליף ברשת החברתית "פייסבוק". מאוחר יותר הוקם אתר J14 ששימש כמוקד תקשורת והפצת מסרים מרכזי למובילי המחאה. התקשורת עם פעילי מחאה ועם רכזי שטח במאהלים בערים שונות בארץ נעשה גם הוא באמצעות ניהול עמודי פייסבוק ותקשורת מקוונת בערוצים אחרים. לבסוף, מיומנות מרכזית נוספת שהציגו מובילי המחאה היא מיומנות בהתנהלות תקשורתית. רגב קונטס, אחד ממובילי המחאה, התייחס למומחיות התקשורתית של מובילי המחאה: "כולנו היינו אנשי קולנוע וכתובה, וכולנו יודעים איך למכור סיפור. זה היה קמפיין. מהרגע הראשון אמרנו- בונים את דפני...רצינו לצלק את השדרה המרכזית של הסיטי של תל אביב...רצינו לפנות למיינסטרים...כל אנשי התקשורת גרים בלב תל אביב, ורציתי שהם יצאו מהבית ויראו אותנו...בשיא עבדו בצוות שלנו כ-150 איש, חלקם הגדול מנהלי קריאטיב בכירים במשרדים הכי גדולים בארץ. כדי לשמור על המשרות שלהם, הם עבדו בעילום שם...מי לא היה שם: תסריטאים, קופירייטרים, במאים, אנשי מדיה, גרפיקאים" (הדר, ידיעות אחרונות, 13.7.12).

⁵ קישור לאתר J14, אתר הבית של מובילי המחאה, ובו הצגת ועדת המומחים כועדה חליפית לוועדת טרכטנברג: <http://j14.org.il/articles/7451>

ניתן לראות אם כן, כי התנהלות מובילי המחאה, בבחירת זירות הפעילות ודפוסי הפעולה, הציגה ותאמה מאפיינים רבים של דפוסי ההשתתפות הפוליטית שהוצגו מעלה בשם "פוליטיקה חדשה".

אולם, חשוב להדגיש כי הפוליטיקה החדשה שהציגו המוחים הייתה מונעת בסנטימנט אנטי-פוליטי חזק, אשר השפיע על מנהיגי המחאה והגביל את טווח אפשרויות הפעולה שלהם. בתיאורו של באנג על האזרח המומחה, למשל, הוא מציין את חשיבות טווח רשתות ההשפעה על גורמי אליטה שונים, ומציין ביניהם את האליטה הפוליטית במדינה. נוריס, בדבריה על "פוליטיקת מחאה" מציינת כי זו פעילות משלימה לפוליטיקה אלקטוראלית ולפעילות פוליטית ממוסדת. הסנטימנט האנטי-פוליטי של מובילי המחאה מנע מהם לראות בפוליטיקאים שותפים לדרך, וחסם בפניהם את האפשרות לטווח רשתות ובניית קואליציות לקידום מטרותיהם. תיאורתי מעלה כיצד, בעקבות גירוש של ח"כ מירי רגב ממאהל המחאה, נמנעו פוליטיקאים מלהופיע במאהלי המחאה. פוליטיקאים מקומיים, דוגמת ראש עיריית ת"א, רון חולדאי או יו"ר הועדה הקרואה בירוחם, ח"כ לשעבר עמרם מצנע, שהגיעו למאהלים כדי להידבר עם המוחים, סולקו על ידם בבושת פנים. פוליטיקאים לא הוזמנו ולא הורשו לנאום בעצרות ההמונים, ומובילי המחאה נמנעו מיצירת קשרי עבודה עם פוליטיקאים שהיו יכולים אולי לקדם את מטרותיהם ותוכניותיהם ולסייע להוציאן מן הכוח אל הפועל. בכך, מחאת קיץ 2011 מציגה בפנינו מקרה בו פעילות "פוליטיקה חדשה" הופכת למה שקריק(1972), ו-היי, סטוקר ו-וויליאמסון (2008) מציגים בעבודותיהם בשם "הפוליטיקה של האנטי-פוליטיקה".

חלק רביעי- דיון:

עד כאן, ניסיתי להציג את מחאת קיץ 2011 ולהראות, על פי ההגדרות שהצגנו בחלקה הראשון של העבודה, ועל בסיס הצגת האקלים הפוליטי בישראל בחלקה השני, כי מחאה זו הציגה במלוא חריפותם את השינויים ביחסים בין האזרחים בישראל והמוסדות הפוליטיים המסורתיים. באמצעות הצגה זו, ביקשתי להראות כי מחאת קיץ 2011 היא (בין היתר) תוצר של תופעה ארוכת שנים של מעבר מהשתתפות פוליטית מוסדית-מסורתית להשתתפות אזרחית ב"פוליטיקה חדשה" ושל עמדות אנטי-פוליטיות בקרב הציבור בישראל.

הראיתי במהלך העבודה כי השינויים ביחסי אזרח-מדינה שהובילו ליצירתה של "פוליטיקה חדשה" החלו בשנות השבעים של המאה העשרים. עבודותיהם של וולפספלד (1988), אטמור והדר (2008), הרמן (2008), נווה (2008) קניג וקנפלמן (2011) ומדדי הדמוקרטיה השנתיים של המכון הישראלי לדמוקרטיה מראים כי קביעה זו נכונה גם בישראל. חוקרים אלו מתארים מציאות ובה התרופפות היחסים המסורתיים בין האזרח והמדינה; הפניה לפוליטיקה של פרובוקציה; עליית כוחה של החברה האזרחית כאופוזיציה לזירה הפוליטית; וצמיחתה של תופעת האנטי-פוליטיקה בישראל; כל אלו החלו לתת אותותיהם בשנות השבעים של המאה העשרים. נקודה זו חשובה לענייננו כאשר שמים לב לעובדה הבאה: מחאת קיץ 2011 הייתה, בחלקה הגדול, מחאה של בני הדור הראשון לצמיחת הפוליטיקה החדשה והאנטי-פוליטיקה. שבעת החברים המקוריים שיוזמו, הקימו והובילו את המחאה היו כולם בין הגילאים 25-35. בנוסף, מדד הדמוקרטיה משנת 2012, אשר בחן את מחאת 2011, מראה כי שתי קבוצות הגיל הדומיננטיות במחאת קיץ 2011 היו הצעירים (29.8%) וגילאי הביניים (27.5%) לעומת 18% בלבד מהמבוגרים שהעידו על עצמם כי לקחו חלק במחאת 2011 (הרמן ואחרים, 2012: 122-123). העובדה שדווקא צעירים היו הכוח העיקרי במחאה אין בה- כשלעצמה- כדי להפתיע או לעורר עניין מיוחד. מחאות אזרחיות רבות בעולם תוכננו והוצעו לפועל על ידי צעירים. כבר אצל קריק, אשר המהדורה הראשונה לספרו פורסמה ב-1962, מוזכרת הפוליטיקה החדשה כ"פוליטיקה של סטודנטים/צעירים". מה שצריך לתפוס את תשומת ליבנו היא העובדה כי צעירים אלו- שהיו הכוח המניע במחאה ומהם הגיעו מוביליה- חלק נולדו כבר לתקופה בה הקשר בין האזרח והמדינה החל מתרופף, והאקלים הפוליטי בו גדלו והרעיונות הפוליטיים אותם ספגו היו כאלו של חשדנות, ניכור, סלידה ובוז לפוליטיקה.

ספרו של וולפספלד מתאר כבר בשנת 1988 את מה שהוא מכנה "פוליטיקה של פרובוקציה". ואכן, כבר אז ידעה ישראל מקרים בהם ביקשו אזרחי המדינה להניע את הממשלות לפעולה על ידי מחאות המונים. "הפנתרים השחורים", "שלום עכשיו", "גוש אמונים" היו דוגמאות לתנועות חברתיות ששמו לעצמן מטרה להניע שינוי במערכת הפוליטית באמצעות פעילות אזרחית ובמידת הצורך, פעילות מחאתית. מאוחר יותר, ניתן לצרף לרשימה זו את ההפגנות נגד מלחמת לבנון, את פעילות תנועת "ארבע אמהות", ואת המחאה "הכתומה" נגד תכנית ההתנתקות. דוגמאות נוספות, קטנות יותר בהיקפן אך בעלות יכולת השפעה על המציאות הישראלית הם, למשל, הארגונים דוגמת "יש דין", "בצלם" ו-"מחסום watch" מצידה האחד של המפה וארגונים דוגמת "אם תרצו", "NGO monitor" מצידה האחר. בנוסף, ניתן להזכיר גם מקרים רבים של הפגנות המוניות במגזר החרדי: סביב התחבורה ברח' בר אילן בירושלים, הפעלת חניון קרתא, או הפגנת ה"חצי מיליון" נגד בית המשפט העליון בשנת 1999.

אם כן, אנו רואים כי ישראל ידעה כבר בעבר מקרים רבים של מחאות המוניות והפוליטיקה של הפרובוקציה אינה חדשה לה. לכאורה, מחאת קיץ 2011 היא עוד מערכה אזרחית אחת מיני רבות שמטרתה היא השגת קשב השלטון באמצעות פרובוקציות מפרובוקציות שונות.

השאלות שצריכות לעניין אותנו כעת הן: במה דומה מחאת 2011 למערכות מחאה קודמות ובמה היא שונה מהן? מחאת קיץ 2011 מציגה אף היא, כמו בדוגמאות הנוספות שהוצגו כאן, שימוש בדפוס הפעולה שנקרא אצל וולפספלד "פוליטיקה של פרובוקציה". אולם, בשונה ממקרים קודמים של מחאות פרובוקטיביות, מחאת 2011 לא התמקדה במטרה (או מטרות) ברורות ולא ניסתה להשפיע על השלטון ולהובילו למהלך מוגדר וברור. בדרישתם של המוחים ל"צדק חברתי" מהדהדים דבריו של קנט' מינו על "הצעות לפעולה המוסוות כאמיתות לגבי העולם" ודבריו של קריק על "ערכים נעלים" שאותם, "אין לבלבל עם תכניות מדיניות". היעדר מטרה מוגדרת למאבקם של המוחים סייע (ביודעין או שלא בידעין) להתחזקות הרגשות האנטי-פוליטיים שעמדו במוקד מחאת 2011. בהיעדר מטרה מוגדרת למאבקם, התרכז מאבקם של המוחים באיבה לפוליטיקאים ש"רוצים לשבור ולמסמס את תקוותו של העם" ולפוליטיקה שבחסותם "דפקה ודפקת המדינה את אזרחיה באופן שיטתי ומסודר מיום הקמתה" כפי שתיארה זו דפני ליף בעצרת המסכמת של מחאת 2011.

היעדר המטרה המוגדרת של מחאת 2011 מציג היבט נוסף שבו מחאת קיץ 2011 שונה ממחאות אזרחיות קודמות הוא בהחלטתה המודעת שלא להשתייך לשום מחנה פוליטי מוגדר ולא לשתף פעולה כלל עם פוליטיקאים וגורמי השפעה במוסדות הפוליטיים. במקרים קודמים של מאבקים אזרחיים ברוח "הפוליטיקה החדשה" או "פוליטיקת הפרובוקציה/מחאה" מטרתם של המוחים שייכה אותם באופן אוטומטי כמעט לצד זה או אחר של המפה הפוליטית. "שלום עכשיו" ו"ארבע אמהות", למשל, זוהו עם השמאל, וההתנגדויות ההמוניות להסכמי אוסלו ולתכנית ההתנתקות היו אירועי מחאה המזוהים עם הימין. זיהוי ושיוך פוליטי שכזה סייע לקבוצות המוחות באותם מקרים לזהות את גורמי ההשפעה הרלוונטיים ולבנות קשרי עבודה עם שחקנים פוליטיים בעמדות השפעה. שיתוף הפעולה בין פוליטיקאים ובין המוחים הביא לא אחת לרווחים לשני הצדדים, כאשר הפוליטיקאי נבנה מהמומנטום סביב המחאה והמוחים מצליחים להגיע לעמדות השפעה בזירה הפוליטית.

בניסיון לגשר מעל לחלוקות פוליטיות מקובלות, קיבלו מובילי מחאת 2011 החלטה שלא לשייך את עצמם למחנה פוליטי מסוים. אולם, בכך, הם קיבלו גם החלטה (מודעת או שלא מודעת) שלא לשתף פעולה עם הגורמים הפוליטיים הרלוונטיים להשגת השפעה ולהובלת שינוי. מחאת 2011 הציגה בפנינו ניסיון לעשות "פוליטיקה ללא פוליטיקה". מובילי המחאה ביקשו להשפיע על "מי מקבל מה" מבלי להידרש לפעילות בתוך המנגנון הקובע חלוקה זו. במידת מה, דומה ניסיונם של המוחים במהלך חודשי הקיץ ב-2011 לניסיון לנצח במשחק שבו הם מוכנים לקרוא קריאות מהיציע, אך מסרבים לקחת בו חלק ולשחק בעצמם.

עמימות מטרותיהם של המוחים (מהו "צדק חברתי" וכיצד מגיעים אליו?) וסירובם לשחק את המשחק הפוליטי פגע ביכולתם להגיע להישגים משמעותיים. הישגה הגדול של מחאת 2011 היה בהשגת הקשב הציבורי והפוליטי ושינוי (גם אם זמני) של סדר היום במדינה. אולם, כפי שהבאנו מדבריו של קריק, "השגת קשב" כשלעצמה אינה הישג פוליטי. לראיה, השגת הקשב של השלטון הובילה לכינונה של ועדת טרכטנברג, אותה כינו המוחים "ההונאה הצינית ביותר" מצד הממשלה. השגת קשב אינה ערובה ואינה תחליף להשפעה ולהשתתפות פוליטית. התייחסות ל"שליטה בסדר היום" ו"השגת תשומת הלב של השלטון" כאל מטרות והישגים פוליטיים מדגימה בפנינו את מתיחת מושג הפוליטיקה ואובדן המשמעות שלו שהצגנו בראשית העבודה. שכן, גם אירועים כמו פיגועי התאבדות, השרפה בכרמל, משברים כלכליים ורצח ראש ממשלה הם אירועים אשר מצליחים להשיג את הקשב הציבורי והפוליטי ולשלוט בסדר היום.

אי-יכולתם של המוחים להגדיר מטרה פוליטית שכזו ולפעול להשיגה באמצעים פוליטיים מציגה את הקשיים והמגבלות של פעילות "פוליטיקה חדשה" בעיקר כשזו פועלת מכוח רגשות אנטי-פוליטיים ומסרבת באופן גורף לשתף פעולה עם המוסדות הפוליטיים והפוליטיקאים. הבאתי מדבריה של פיפה נוריס, על כך שבפוליטיקה חדשה משתלבות פעולות מחאה (לחץ עקיף) עם פעילויות פוליטיות (לחץ ישיר). סלידתם של מובילי המחאה מהפעילות הפוליטית כשלעצמה, הביאה אותם לוותר כליל על פעילות פוליטית מוסדית-ישירה, ולבחור בפעילות אזרחית-עקיפה כערוץ הפעילות היחיד. בכך, הערימו על עצמם מובילי המחאה קושי גדול וללא שום סיבה מלבד רגשותיהם השליליים כלפי הפוליטיקה והעיסוק בה.

קביעה זו צריכה להעסיק אותנו ולשמש אותנו כתמרור אזהרה ביחס למחאת 2011 והשפעותיה האפשריות על יחסי אזרח-מדינה בישראל. מחאת 2011 לא הצליחה להעמיד מטרות קונקרטיות ולא הצליחה לכונן "צדק חברתי" בישראל, תהא משמעותו של ביטוי זה אשר תהא. סקר שהתפרסם לאחרונה מראה כי בקרב הציבור בישראל רוב מהאזרחים (61%) סבורים כי המחאה נכשלה (the marker, 13.12.12). גם בכך, אין מחאת 2011 שונה ממחאות אזרחיות קודמות בישראל. מהלכי ההתנגדות להסכמי אוסלו ולתכנית ההתנתקות, למשל, או הדרישה ל"שלום עכשיו" לא השיגו את מטרותיהם ובכך נכשלו אף הן.

במקרים אלו, היינו עדים לשתי תופעות בקרב מאוכזבי המחאות: מחד, היו אלו שהפיקו מכישלון המחאה לקחים פוליטיים, וביקשו לצבור השפעה בערוצים ובמוסדות הפוליטיים כדי להימנע מכישלונות נוספים ולקדם את מטרותיהם בערוצים פרודוקטיביים יותר. דוגמא בולטת להפקת לקחים שכזו היא במפקדים הגדולים של סיעת "מנהיגות יהודית" בראשות משה פייגלין ושל מתפקדי יש"ע בליכוד. סיעות אלו (מנהיגות יהודית ומתפקדי יש"ע) הן קבוצות אשר לא הצליחו לקדם את סדר היום שלהן בפעילות מחאה וביקשו להגביר את השפעתן על תהליך קבלת ההחלטות במדינה באמצעות הצטרפות ופעילות במוסדות הפוליטיים (המפלגות, הכנסת והממשלה). לעומת זאת, ישנן דוגמאות הפוכות, בהן כישלון "פוליטיקת המחאה" להביא לשינוי התפרש בידי מצדדי המחאה כביטוי ואישוש נוסף לאטימות, ניתוק זחיחות ושחיתות השלטון במדינה. הלקח שהפיקו אנשים וקבוצות אלו הוא לקח אנטי-פוליטי, על פיו "מה שלא הולך בכוח, ילך ביותר כוח". דוגמאות בולטות להלך רוח זה ניתן למצוא למשל בקרב קבוצות מ"נוער הגבעות" או בתופעת "תג מחיר". קבוצות אלו, ובעיקר המפגעים בשיטת "תג מחיר", אינם רואים במוסדות הפוליטיים כתובת לפנות אליה וערוץ מתאים לניהול ענייניהם. הם אינם נותנים אמון

בשחקנים הפוליטיים ובתהליך הפוליטי עצמו, ואינו בוחלות אפילו בפעילות פלילית כדי לקדם את מטרותיהם ו"לקבוע עובדות בשטח".

כמו במקרים קודמים, גם במחאת 2011 אנו רואים גורמים שהפיקו מכשלונה לקחים פוליטיים-מוסדיים: סתיו שפיר ואיציק שמולי, מהדמויות הבולטות במחאת 2011, ופרופ' יוסי יונה, יו"ר משותף של ועדת המומחים של המחאה, הצטרפו למפלגת העבודה ונבחרו לרשימתה לכנסת, ובמקומות גבוהים. אישים אלה מייצגים את הקבוצה אשר מבקשת לתרגם את האנרגיה האזרחית לפעילות בערוצים פוליטיים. אולם לעומתם, קבוצה אחרת מבין מובילי ופעילי מחאת 2011 מציגה עדיין גישה חשדנית ושלילית כלפי הפעילות הפוליטית. דפני ליף, ככל הנראה הדמות המזוהה ביותר עם מחאת 2011, ביכרה שלא להצטרף לפעילות פוליטית ממוסדת ולהקים חברה לתועלת הציבור. במעמד ההכרה על הקמת חברה זו, אמרה ליף: "אנחנו נעבוד קשה על כך שפוליטיקאים לא ישחררו סיסמאות ריקות מתוכן וכך יקנו קולות..." על שותפיה מימי המחאה שעברו לפעילות פוליטית אמרה: "לא נחוס על חברינו שילכו לפוליטיקה, הם יקבלו יחס שיווני. אנחנו כאן כדי לשרת את הציבור". ליף סיפרה גם כי קיבלה הצעות להצטרף אף היא למסגרת פוליטית אולם "שקלתי את זה למשך שעה וחצי, וזה עבר" אני לא מעוניינת להיכנס למנגנון הזה, אלא לפעול מבחוץ". לדברים אלה הצטרף פעיל בולט אחר ממחאת 2011, רגב קונטס, שאמר: "אני אזרח מודאג שמעוניין שהציבור ישמע קול צלול ולא מוטה, ולכן פוליטיקה לא עמדה על הפרק. אני לא מאמין שהשינויים שלהם ייחלנו במחאה יתרחשו באמצעות הכנסת. המערכת הפוליטית זקוקה לניעור באמצעות כוחות אזרחיים שיבנו מבנים כלכליים ופוליטיים מחוץ לה" (ויסברג, 11.10.12).

הבאנו מדבריו של מו על תפקידם הכפול של המוסדות הפוליטיים- בהקלת פתרון בעיות של פעולה קולקטיבית ובאכיפת ההחלטות המתקבלות על ידי מנצחים פוליטיים על חשבונם של מפסידים פוליטיים. מחאת קיץ 2011 ודבריהם של ליף וקונטס שצוטטו כאן מציגים בפנינו מקרה שבו מפסידים פוליטיים (או מי שרואים עצמם ככאלה) החליטו לנטוש את המשחק הפוליטי כליל, ולעקוף את הערוצים המקובלים לפתרון הבעיות וקבלת ההחלטות במדינה. את ההצעות שהועלו במסגרת הפוליטיות דחו בשאט נפש כולזול והונאה ואפילו את תהליך קבלת ההחלטות מצאו לנכון לפסול, כאשר העמידו אולטימטום בפני הממשלה לא להעלות הצעת חוק בעניינם להצבעה במליאת הכנסת. על כל שעל ובכל מהלך, הביעה מחאת קיץ 2011 סלידה בלתי מתפשרת

מפוליטיקה, פוליטיקאים ופעילות בערוצים הפוליטיים. שנה מאוחר יותר, אנו רואים כי הכוח המניע בפעילותם של ליף ו-קונטס הוא אותם רגשות אנטי-פוליטיים. לו הסתכם הדבר רק ברגשות שני מנהיגי מחאה האלו, לא היה בכך כדי לעורר דאגה. אולם, מדד הדמוקרטיה משנת 2012 מראה גם כי על אף מגמה של שיפור כללי באמון הציבור במוסדות המדינה, הרי שלעומת מי שלא השתתף במחאת 2011, מי שהעידו על עצמם כי לקחו חלק במחאת 2011, הציגו מידת אמון נמוכה באופן משמעותי במוסדות המדינה בכלל ובמוסדות הפוליטיים (ממשלה, כנסת ומפלגות) בפרט (הרמן ואחרים, 2012: 57). כלומר, מחאת קיץ 2011, שהייתה מחאת המונים מהגדולות והממושכות שהתקיימו בישראל הותירה בקרב האזרחים שלקחו בה חלק משקעים ורגשות אנטי-פוליטיים עזים.

מחאת קיץ 2011 היא אחד משיאיה של תופעת האנטי-פוליטיקה המתקיימת ומתגברת בישראל מאז שנות ה-70, ויש לראותה ולהבינה ככזו. כאשר רואים את המחאה באור זה, ניתן ללמוד ממנה עד כמה חמור משבר היחסים בין האזרחים ומוסדות השלטון בישראל ועד כמה דחוף הוא הצורך בתיקון. מחאת 2011 צריכה לשמש כתמרור אזהרה בפני החברה בישראל והמוסדות הפוליטיים במדינה, כיוון שהיא חושפת עד כמה העמיקה תופעת האנטי-פוליטיקה את שורשיה בחברה הישראלית. לא ניתן להכחיש כי מחאת קיץ 2011 הייתה תופעה יוצאת דופן בהיקפה ובעוצמתה והחשש הוא כי הלקח שיילמד ממנה ויישאר בליבותיהם של אלפים רבים של אנשים הוא לקח אנטי-פוליטי. מאות אלפים יצאו לרחובות והפגינו בדרישה ל"צדק חברתי", ואין זה חשוב כלל מהי דמות אותו צדק בעיניהם. החשוב הוא כי רוב אזרחי המדינה סבורים כי המחאה נכשלה ורוב מקרב המשתתפים במחאת 2011 מביע חוסר אמון במוסדות הפוליטיים. תחושת הכישלון יחד עם חוסר האמון המוגבר במוסדות הפוליטיים מציירים תמונה מוכרת- כשלון המחאה מאשש ומחזק בקרב רוב ממשותפי מחאת 2011 את אמונתם כי הזירה הפוליטית אדישה לקולותיהם ומנותקת מרצונותיהם. החשש הוא כי שאיפתם של מובילי המחאה "לכבוש את המיינסטרים הישראלי" תתממש. עד היום, את הלקח האנטי-פוליטי ועל פיו פעילות פוליטית היא עקרה; המוסדות הפוליטיים מושחתים ואינם קשובים ונגישים לציבור; ועל כן דרך הפעולה האפקטיבית ביותר היא פעולה ישירה וקביעת "עובדות בשטח" ניתן היה למצוא רק בקרב קבוצות שוליים בחברה הישראלית (למשל "אנרכיסטים נגד הגדר", "נוער הגבעות", אנשי "תג מחיר"). החשש הוא כי בעקבות הצלחתה של מחאת קיץ 2011 ללכוד את סדר היום הציבורי וכישלונה להניע שינוי מוחשי בזירה הציבורית או הפוליטית, יחלחלו תחושות אלו לחלקים גדלים והולכים של החברה בישראל ויקנו להם אחיזה לא בשולי החברה אלא במרכזה. אנטי-פוליטיקה

היא תופעה המקיימת את עצמה- אי-אמון מוביל לעוד אי-אמון, חשדנות לעוד חדשנות ואיבה לעוד איבה. האתגר העומד בפני החברה האזרחית והמוסדות הפוליטיים בישראל הוא להכיר במשבר האמון שחשפה המחאה בין האזרחים והמוסדות הפוליטיים ולמצוא דרכים להתמודד עמו.

סיכום:

בעבודה זו ביקשתי לענות על השאלה "האם מחאת קיץ 2011 היא ביטוי להשתתפות פוליטית? או, האם מחאת הקיץ היא ביטוי למגמה של אנטי-פוליטיקה בקרב אזרחים בישראל?". הראיתי כי מחאה זו היא ביטוי למעבר מהשתתפות פוליטית מסורתית-מוסדית להשתתפות על פי מאפייני "הפוליטיקה החדשה" ולתחושות אנטי-פוליטיות המתקיימות בישראל בעוצמה הולכת וגוברת מה כמה עשורים.

בחלקה הראשון של העבודה הצגתי את מושגי היסוד, ובפרט את מושגי ההשתתפות הפוליטית, אנטי-פוליטיקה ופוליטיקה חדשה. "השתתפות פוליטית מוסדית" הוגדרה ברוח עבודותיהם של מינו, ליפסון, מו וקריק כפעילות ישירה המתרחשת במרחב מובחן (המוסדות הפוליטיים) להשגת מטרה מובחנת. "פוליטיקה חדשה" הוצגה כמטא-מושג המאגד בתוכו שורה של מונחים ומאפייני פעולה שמבקשים להחליף או להשלים את ההשתתפות הפוליטית במובנה המסורתי. פעילות "פוליטיקה חדשה" היא פעילות עקיפה, המתקיימת באמצעים פרובוקטיביים, ובמרחבי פעילות הנמצאים מחוץ ומעבר למוסדות הפוליטיים ומטרתה היא להשיג את קשב מוסדות השלטון ולהניע אותם לפעולה. "אנטי-פוליטיקה" הוצגה כתופעה בה מגלים אזרחי המדינה ירידה בהשתתפות הפוליטית בערוצים המוסדיים המסורתיים, יחד עם תחושות של ניכור, סלידה והיעדר אמון בהם. הראיתי גם כי יש מי שרואים ב"פוליטיקה חדשה" וב"אנטי-פוליטיקה" תופעות קשורות זו בזו, כשהם מתארים את דפוסי הפעולה של "הפוליטיקה החדשה" כ"פוליטיקה אנטי-פוליטית" (היי, סטוקר ו-ויליאמסון; קריק).

בחלקה השני של העבודה, פניתי לבסס את הטענה כי בישראל מתקיימת מזה תקופה ארוכה תופעה של אנטי-פוליטיקה ולהציג את ביטויה של תופעה זו. הבאתי מעבודותיהם של חוקרים המראים כי החל משנות השבעים חל מפנה ביחסי אזרחי ישראל עם המוסדות הפוליטיים במדינה, וערוצי ההשתתפות הפוליטיים המסורתיים הלכו והוחלפו בפעילות פוליטיקה "חדשה" ו"פרובוקטיבית". בד בבד, ניתן לראות גם את תחילת צמיחתם של רגשות אנטי-פוליטיים בקרב אזרחי המדינה, כאשר חלקים הולכים וגדלים מהציבור סבורים כי הזירה הפוליטית מושחתת, הפוליטיקאים דואגים לעצמם ולאנשי שלומם ולא לרווחת כלל אזרחי המדינה, כי כדי להצליח בחיים הפוליטיים יש להיות מושחת וכי באופן כללי, המוסדות הפוליטיים השונים (המפלגות, הכנסת, הממשלה) אינם ראויים לאמון הציבור.

בחלקה השלישי של העבודה, פניתי להציג את מחאת קיץ 2011 ולענות על שאלת המחקר של העבודה בנוגע לטבעה. ביקשתי להראות כי מחאת 2011 הייתה דוגמא מובהקת להתפרצות רגשות אנטי-פוליטיים ולהשתתפות פוליטית אזרחית ולא מוסדית, "חדשה" ולא מסורתית. הצגתי את ערוצי הפעולה בהם בחרו מובילי המחאה לנהל את מאבקם כמו גם את ערוצי הפעולה מהם בחרו להימנע. ביקשתי להראות כי בפעולותיהם, הציגו מובילי המחאה מאפיינים ודפוסי פעילות התואמים לאלו של "הפוליטיקה החדשה" וכי הסנטימנט שעמד במוקד מחאת 2011 הוא סנטימנט אנטי-פוליטי.

בחלקה הרביעי של העבודה, נערך דיון ובו הצגתי מספר נקודות למחשבה, שעניינן מאפייניה הייחודיים של המחאה והאתגרים שאלו מציבים בפני הציבור והמוסדות הפוליטיים בישראל. עמדתי על כך שמובילי מחאת 2011 ורבים ממשותתפיה שייכים לדור שגדל כבר תחת השפעתן ההולכת וגדלה של תופעות הפוליטיקה החדשה והאנטי-פוליטיקה והעליתי את החשש כי מחאת קיץ 2011 עשויה לחזק את הסנטימנט האנטי-פוליטי בקרב בני דור זה ולהחמיר את משבר האמון החרף ממילא המתקיים בין חלק מאזרחי המדינה והמוסדות הפוליטיים.

מחאת 2011 הייתה מאורע רב חשיבות והגלים שהכתה בחברה ובפוליטיקה בישראל טרם שכנו. בצד ההשפעות וההשלכות החיוביות שהופיעו במחאה, ובמיוחד הסטת סדר היום התקשורתי-ציבורי-פוליטי לנושאי כלכלה-חברה-רווחה, חשוב לציין גם השפעותיה והשלכותיה השליליות. מחאת 2011, לא פחות משצמחה על רקע מצוקתם הכלכלית של אזרחי ישראל, צמחה על רקע מגמה אנטי-פוליטית המתקיימת בישראל מזה זמן רב. מחאת 2011 חשפה את עומק משבר האמון בין אזרחי המדינה ובין המוסדות הפוליטיים ונושאי התפקידים בהם. ככל שהולכת האנטי-פוליטיקה ומתפשטת בחלקים גדולים יותר של הציבור, התקשורת ואפילו בקרב השחקנים הפוליטיים, כך הולכת ומתגברת השפעתה ואמון הציבור בפוליטיקה כמנגנון קבלת החלטות הולך ונשחק. תופעה זו צריכה לגרום אי נחת לחוקר הפוליטי, לפוליטיקאי ולאזרח במדינה וצמצום פגיעתה צריך לתפוס מקום גבוה בסדר יומם.

1. Bang, Henrik: "Everyday Makers and Expert Citizens" in J. Newman, ed.
"Remaking Governance: Peoples, Politics and the Public Sphere", Bristol: The Policy Press, 2005.
2. Baumgartner Jody & Morris Jonathan S., "The Daily Show Effect: Candidate Evaluations, Efficacy and American Youth". American Politics Research, Vol. 34, Number 3, May 2006, 341-367.
3. Cornwall & Coelho: "Spaces for Change? The Politics of Citizen Participation in New Democratic Arenas", Zed Books, Claiming Citizenship: Rights, Participation and Accountability Series, (book 4), 2007.
4. Crick Bernard: "In Defence of Politics", the University of Chicago Press, 1972.
5. Dagnino Evelina: "We All Have Rights...But: Contesting Concepts of Citizenship in Brazil", In Kabeer, N. ED, "Inclusive Citizenship: Meanings and Expressions" London, Zed, Books, 2005.
6. Foley, Michael F. & Edwards, Bob: "The Paradox of Civic Society"- Journal of Democracy, 7.3, 1996.
7. Hay, Colin, Stoker Gerry & Williamson Andy: "Revitalizing Politics: Have We Lost the Plot?", In "Revitalizing Politics, a two day conference at parliament, 5-6 Nov, 2008. Published with the University of Southampton.
8. Jouvenel, Bertnard De, "Pure Theory of Politics", New Haven: Yale University Press, 1963.
9. Lasswell, Harold Dwight: "Politics: Who Gets What, When & How?". New York: P. Smith, 1936.

10. Lewis, Justin, Sanna Inthorn & Wahl-Jorensen, Karin: "Citizens or Consumers: What the Media Tell Us About Political Participation". Maidenhead and New York: Open University Press, 2005.
11. Lipson, Leslie: "The Great Issues of Politics: An Introduction to Political Science", 6th edition. Englewood Cliffs, N.J. : Prentice Hall, 1981.
12. Lopez Pintor, Rafael & Maria Gratchew (editors): "Voter Turnout Since 1945: A Global Report". Publisher: IDEA: Institute for Democracy and Electoral Assistance.
13. Marsh, David: "Late Modernity and the Changing Nature of Politics: Two Cheers for Henrik Bang", Refereed paper delivered at Australian Political Studies Association Conference 6-9 july, 2008
14. Marsh, David & Li, Yaojun: "New Forms of Political Participation: Searching for Expert Citizens and Everyday Makers", Cambridge University Press, 2008.
15. Michels, Robert: "Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy". Glencoe, Ill: Free Press, 1949.
16. Minogue, Kenneth. "Politics: A Very Short Introduction". Oxford University Press, 2000.
17. Moe, Terry M: "Political Institutions: The Neglected Side of the Story", Journal of Law, Economics & Organization Vol. 6 Special Issue, April 1990, Oxford University Press.
18. Norris Pippa: "Democratic Phoenix: Agencies, Repertoires & Targets of Political Activism". John F. Kennedy School of Government, Harvard University, 2002.
19. Rhodes, R.A.W : "Understanding governance: policy networks, governance, reflexivity and accountability", London, open university press, 1997.

20. Sheafer Tamir: "How to Evaluate It: The Role of Story Evaluative Tone in Agenda Setting and Priming", Journal of Communication, 57(1), 2007.
21. Tansey, Stephen D: "Politics: The Basics". 2nd ed. London: Routledge, 2000.
22. Wolfsfeld , Gadi: "The Politics of Provocation: Participation and Protest in Israel", State University of New York Press, 1988.
23. Wolfsfeld Gadi: "Media and Political Conflict: News from the Middle East", Cambridge University Press, 1997.
24. Webber Max: "The Theory of Social and Economic Organization". New York: Oxford University Press, 1947.

מקורות בעברית :

1. אטמור ניר והדר יעל "השתתפות בבחירות והירידה בשיעור ההצבעה בישראל". המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2008.
2. אריאן אשר ושמיר מיכל (עורכים) "הבחירות בישראל- 2001". המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2002.
3. אריאן אשר, נחמיאס דוד, נבות דורון, ושני דניאל "מדד הדמוקרטיה הישראלית-2003". המכון הישראלי לדמוקרטיה, מרכז גוטמן, 2003.
4. אריאן אשר, בן-נון פזית, ברנע שלומית "מדד הדמוקרטיה הישראלית 2004- כולל סקר עמדות הנוער". המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2004.
5. אריאן אשר, בן-נון פזית, ברנע שלומית ויריב צפתי "התקשורת בדמוקרטיה הישראלית מנקודות מבט שונות במסגרת פרסומי מדד הדמוקרטיה הישראלית". המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2005.
6. אריאן אשר, אטמור ניר והדר יעל "מדד הדמוקרטיה הישראלית 2006- תמורות במערך המפלגות בישראל : התפוררות או היערכות מחדש?". המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2006.

7. אריאן אשר, אטמור ניר והדר יעל "הדמוקרטיה הישראלית במבחן השעה: מדד הדמוקרטיה הישראלית 2007, לכידות בחברה שסועה". המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2007.
8. אריאן אשר, הרמן תמר, אטמור ניר, הדר יעל, לבל יובל וצבן הילה "מדד הדמוקרטיה הישראלית 2008: ביו המדינה והחברה האזרחית". המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2008.
9. אריאן אשר, פיליפוב מיכאל וקנפלמן אנה "מדד הדמוקרטיה הישראלית 2009: עשרים שנה לעלייה מברית המועצות". המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2009.
10. אריאן אשר, הרמן תמר, לבל יובל, פיליפוב מיכאל, צבן הילה וקנפלמן אנה "מדד הדמוקרטיה הישראלית 2010: ערכים דמוקרטיים בישראל הלכה למעשה". המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2010.
11. בלמס כהן, מיטל "מסרים מתחרים: השפעתה של תכנית הסאטירה "ארץ נהדרת" למול השפעת החדשות על תדמית המנהיגים בבחירות 2006". עבודת גמר (תזה) בתקשורת ועיתונאות, בהנחיית תמיר שפר ולילך ניר. האוניברסיטה העברית בירושלים, 2006.
12. הרמן תמר, לבל יובל וצבן הילה "אנטי-פוליטיקה". המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2008.
13. הרמן תמר, אטמור ניר, הבר כרמית, הלר אלה, וולטר דרור, ונטורה רפאל ולבל יובל "מדד הדמוקרטיה הישראלית 2011". המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011.
14. הרמן תמר, אטמור ניר, הלר אלה ולבל יובל "מדד הדמוקרטיה הישראלית 2012". המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2012.
15. טלשיר, גייל: "אזרחות, חברה אזרחית וחינוך: המקרה הישראלי בראי הדמוקרטיות המערביות". בתוך, אבנון, דן (עורך): "שפת אזרח בישראל", הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית בירושלים: ספריית אשכולות, מכון לוי אשכול לחקר החברה, הכלכלה והמדיניות בישראל; מרכז גילה לחינוך אזרחי ודמוקרטיה, תשס"ו, 2005.
16. נווה אייל "חינוך לתודעה פוליטית". המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2008.
17. קניג עופר וקנפלמן אנה, "דעיכת המפלגות המצרפיות: ישראל במבט השוואתי". המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011.
18. רובינשטיין, אלון, "המפלגות בעידן החדש: מסמך רקע". הכנסת- מרכז מחקר ומידע, ינואר 2005.

מקורות עיתונות:

1. גולדשטיין, תני : "זועמים, לא מבולבלים : למחאת האוהלים יש מטרות". Ynet, 25.7.11.
2. הדר, אלון : "את, אני והמהפכה הבאה", 7 ימים, ידיעות אחרונות, 13.7.12.
3. וולף, תמי ג'נין : "יגאל רמב"ם : יש גחלים רוחשות. נכון שאין להבה, אבל היא תגיע".
מגפון, 8.1.12
4. ויסברג, הילה : "ליף : לא נחוס על חברינו למחאה שילכו לפוליטיקה". The Marker, 11.10.12
5. זיתון, יואב : "הערב עצרת מחאת האוהלים : יבואו מכל הארץ". Ynet, 23.7.11.
6. טוכנפלד, מתי : "דפני ליף חתמה על מכתב הקורא לסירוב", ישראל היום, 2.9.11
7. לביא, צבי : "מנהיגי המחאה בכנסת : לא יודעים מה הפתרון". Ynet, 18.7.11.
8. כתבי Ynet : "למנהיגי המחאות נמאס : עייפנו מהבטחות סרק". Ynet, 25.7.11
9. כתבי Ynet : "ראשי המחאה בת"א : נתניהו משקר לנו בעיניים". Ynet, 26.7.11
10. כתבי Ynet : "150 אלף מחו ברחבי הארץ העם נגד הממשלה". Ynet, 30.7.11.
11. כתבי Ynet : "דפני ליף בנאום : מצאנו את הבית". Ynet, 4.9.11.
12. כתבי the marker : "כנס ישראל-שדרות : 61% מרגישים שהמחאה נכשלה אך 46% יצביעו למפלגה שתורמת לעשייה החברתית", The Marker, 13.12.12
13. פיילר, בועז : "מאבק האוהלים מחריף : עצרת במוצ"ש בתל אביב". Ynet, 20.7.11.
14. פיילר, בועז : "מובילי המחאה נגד נתניהו : לא מבין את העם". Ynet, 31.7.11.
15. פרנקל, בילי ולביא, צבי : "מחאת האוהלים : הממשלה הכריזה מלחמה". Ynet, 25.7.11
16. פרנקל, בילי ופיילר, בועז : "זו יריית הפתיחה, לא נזוז". Ynet, 16.7.11
17. פרנקל, בילי וקריסטל, מירב : "מחאת הנדל"ן יוצאת לרחוב : "זו רק ההתחלה". Ynet, 14.7.11
18. פרנקל, בילי וקריסטל, מירב : "מחאת הנדל"ן : השלטון נטש את העם בכל הארץ". Ynet, 16.7.11

19. קייס, רועי וזיתון, יואב: "עצרת האוהלים: לממשלה יש תחליף, לאזרחים אין". Ynet,

23.7.11.

מקורות אינטרנט:

1. [/http://www.facebook.com/events/114332568661646](http://www.facebook.com/events/114332568661646)

עמוד האירוע שהקימה דפני ליף ברשת פייסבוק, ובו היא מודיעה על הקמת מאהל המחאה הראשון.

2. <http://www.moin.gov.il/Subjects/PlaningsInstitution/Pages/vadal.aspx>

נוסח חוק הוד"לים, כפי שמופיע באתר משרד ראש הממשלה.

3. <http://www.activismos.com/?p=183>

קישור למאמר של סתיו שפיר, המתאר את פעילותה החברתית למען פליטים.

4. <http://www.plitim.co.il/therefugeevoice.html>

קישור לאתר האינטרנט של עיתון "קול לפליטים" בו כתבה שפיר.

5. <http://j14.org.il/articles/7451>

קישור לאתר הבית של המחאה J14, ולהצגת ועדת המומחים כאופוזיציה לטרקטנברג.

6. http://j14.org.il/spivak/?page_id=17

קישור לאתר הבית של צוות המומחים בראשות פרופ' יוסי יונה ופרופ' אביה ספיבק.